

Donderdagochtend 13 juni, dr. W. Dekker

Waar is uw God?

Over de levende God en onze ademnood.

I

In 1996 schreef Herman Oevermans een artikel in *Wapenveld* over 'De ademnood van het gereformeerde leven'. Met als ondertitel 'Om de presentia realis Dei'. Dit artikel bleek nu in 2019 nog actueel genoeg te zijn om de organisatoren van deze conferentie uit te dagen tot opnieuw nadenken over wat hierin aan de orde werd gesteld. Het leidde tot het thema, dat deze dagen aan de orde is: 'Ademnood en vitaliteit van het gereformeerde leven'.

Aan mij is gevraagd hoe ik terugkijk op hetgeen in dit artikel aan de orde is gesteld en welke nieuwe perspectieven ik zie. Dan gaat het niet alleen om dit artikel, maar het gaat om de thematiek, waarop Oevermans ingaat mede naar aanleiding van allerlei publicaties toen, zoals het boek van C. Graafland, *Gereformeerden op zoek naar God* (1990) en L. van Driel, C.G. Geluk, H.de Leede (red.), *Open Boek*. Nadere uitwerking van de Open Brief. (1991). Deze publicaties in hervormd-gereformeerde kring stonden niet los van de veel bredere discussie over Godsverduistering, die in de jaren tachtig en negentig kerk-breed werd gevoerd, in 1988 aangezwengeld door H. Berkhof met een artikel in *Trouw* onder de titel: 'Emancipatie-secularisatie-Godsverduistering'. Het begon meer en meer door te dringen, dat de secularisatie een steeds voortschrijdend proces was, waarvan Berkhof de wortels aanwees in de Verlichting, een proces, dat niet samenviel met kerkverlating, maar er wel een flinke aanjager van was.

Wat ik me van die tijd herinner en ook wel terug kan vinden in artikelen, is dat het in hervormd-gereformeerde kring niet zo makkelijk was deze thematiek aan de orde te stellen als een zaak, die ook *ons* aanging. Degenen, die dat wel deden stonden onder de verdenking, dat ze te zeer onder de indruk van de veranderende cultuur, vernieuwingen in wilden voeren, die niet gewenst waren, omdat ze niet helpend zouden blijken te zijn. De onuitgesproken en soms ook uitgesproken gedachte was, dat de invloeden van de secularisatie vooral daar hun ondermijnende werk hadden kunnen doen, waar het pad der vaders was verlaten. Als genezing werd voortdurend herhaald: terug naar Schrift en belijdenis.

In feite zou deze oproep breed gehoor hebben moeten vinden bij alle gereformeerd denkenden in de kerk, omdat daar de gezamenlijke overtuiging wordt gedeeld, dat buiten de Schrift en de belijdenis letterlijk geen heil te vinden is. In de praktijk werkte deze oproep echter anders uit. Ze werkte bevestigend naar degenen toe, die zich afzetten tegen de tijdgeest en elke roep om verandering. Anderzijds werkte ze stigmatiserend naar degenen, die vonden, dat de culturele verschuivingen te groot waren om met een dergelijk adagium te kunnen volstaan. Zij kwamen onder de verdenking te staan, dat ze allerlei vernieuwingen door wilden voeren, die uiteindelijk de afbraak alleen maar zouden bevorderen.

In deze trant voltrok zich in ieder geval de discussie rond *Open Boek*. De spade moet dieper, was het commentaar in *De Waarheidsvriend*. In dit verband werd ook steeds de discussie tussen H. Berkhof en G. Boer aangehaald. Die discussie stamde uit 1956. (*Gedachtenwisseling over positie en problemen van de Gereformeerde Bond in de hervormde kerk*, Boekencentrum 1956). Toen was H. Berkhof al heel gevoelig voor de vragen van de secularisatie met uiteindelijk de vraag naar het bestaan van God, terwijl de voorman van de Ger. Bond, G. Boer stelde, dat die vraag er ten laatste niet toe doet, omdat de God van de bijbel ons in het gericht betreft en dan verbleken al onze vragen bij die ene: hoe zal ik

rechtvaardig zijn voor deze God? Deze discussie blijft inhoudelijk de moeite waard tot op de dag van vandaag. In feite protesteert Boer hier tegen het feit, dat Berkhof zich teveel uitgeleverd heeft aan het antropologische uitgangspunt van de Verlichting: wij mensen gaan in de toeschouwershouding staan en stellen dan eerst allerlei vragen over God om ten laatste verdrietig of opgelucht tot de conclusie te komen, dat Hij er wellicht helemaal niet is. Om het met de Duitse theoloog Wolfhart Pannenberg te zeggen: het antropocentrisme is de grondoorzaak van het verdwijnen van God in de westerse cultuur. (Wolfhart Pannenberg (Hg.), *Die Erfahrung der Abwesenheit Gottes in der modernen Kultur*, Göttingen 1984).

Toch zijn er twee problemen bij de positie van G. Boer. In de eerste plaats lukt het hem niet dicht genoeg bij de existentiële beleving van de afwezigheid van God te komen, zoals Berkhof die op indringende wijze verwoordt. Boer heeft het ook wel over allerlei aanvechtingen, probeert dichtbij Berkhof te komen, maar hij wil of kan niet met Berkhof door de aanvechting van de vraag of God wel bestaat, heen gaan. In de tweede plaats wordt de waarheid dat wij in de ontmoeting met God in zijn gericht betrokken worden, zo vertolkt, dat het geen nieuw venster opent op de problematiek, maar eerder de problematiek af-serveert.

In mijn waarneming hebben deze twee zaken in alle latere discussies steeds een rol gespeeld: In de eerste plaats treft steeds weer een ongelijksoortige existentiële ervaring van de cultuur. Zo vertelde C. Graafland ons bijvoorbeeld, dat mensen hem naar aanleiding van zijn boek over de godsverduistering de vraag gesteld hadden of dit boek te maken had met de periode van overspannenheid, die hij daarvoor had meegemaakt. Zelf had hij de indruk, dat die periode er wellicht aan meegewerkt had, dat hij de crisis van de cultuur dieper had doorleefd, maar dat die crisis intussen geenszins samenviel met een psychische crisis. Oevermans schrijft in zijn artikel over een cultureel en sociaal isolement, waarin de gereformeerde gezindte lange tijd heeft verkeerd. Daarnaast was en is er nog steeds de verzuiling. Daardoor konden de grote bewegingen van de cultuur lange tijd vanuit een toeschouwershouding bekeken worden. Daardoor werd ook de vraag naar het bestaan van God lange tijd niet als een echte vraag van onze cultuur en dus in feite als een vraag van ons allen herkend. Dat was in feite de positie van waaruit Boer schreef. Intussen is hierin sterk verandering gekomen. De vraag naar de aanwezigheid van God, de *presentia realis Dei*, is alom tegenwoordig geworden. Dan gaat het niet zozeer om de theoretische vraag of God bestaat. Daar houden zich maar heel weinig mensen mee bezig. Het gaat om de basiservaring, dat zijn bestaan of niet bestaan in feite niet echt een rol speelt. God is niet meer een relevante factor, laat staan dat zijn *presentia realis* ervaren zou worden. Wij zijn ook in de gereformeerde gezindte onderdeel van onze cultuur geworden en in onze cultuur is voor velen, die voorheen bij een kerk hoorden God de steeds kleiner wordende stip in de achteruitkijkspiegel (Okke Jager) of zelfs die stip is ook al verdwenen. De vraag is wat dit uiteindelijk met ons allen doet, ook met degenen die zich tot nu toe van deze thematiek niet bewust zijn. Steeds meer ontmoet ik betrokken gemeenteleden, die hiermee zitten. Het is voor hen een aanvechting, dat ze zomaar ineens mensen, die jarenlang trouw meelevend waren zien afhaken, omdat 'het hen helemaal niets meer zegt'. Dat 'helemaal niets meer zegt' is dan een andere omschrijving voor: 'God is geen relevante factor meer'.

Ongelijksoortige existentiële ervaringen dus, maar tot nu toe zijn de nog steeds verder terrein veroverende ervaringen van godsverduistering dominant op het kerkelijk erf aanwezig.

Het tweede, dat in de discussie Boer-Berkhof opviel: De gereformeerde orthodoxie en zeker in de bevindelijke variant heeft een punt, als deze het antropocentrisme aan de kaak stelt. Wanneer je niet bij God begint kom je niet bij God uit, in ieder geval niet bij de God van de Bijbel. Begin nu maar gewoon bij de Bijbel, waarin staat dat niemand God zoekt, maar dat God de van hem afgevalen mens zoekt. Ik ben het ermee eens, dat hier een heel belangrijk punt geraakt wordt. Tegelijk merk ik keer op keer in

preken en in theologische verhandelingen, dat dit punt naar binnen toe ideologisch versterkend kan werken, terwijl het naar de mensen vol twijfels toe, niet helpend is. Kort door de bocht geformuleerd: dan gaat het steeds weer zo, zoals het ging na de discussie Boer-Berkhof. De aanhangers van Boer zeiden: hij heeft het nog eens goed gezegd. Maar Berkhof en de zijnen bleven achter met de gedachte: hij heeft wellicht een punt, maar hij snapt ons niet.

Hoe voorkomen we, dat deze mechanismen zich steeds herhalen onder onze gereformeerde prediking? Daar wil ik in het *derde* deel van deze lezing dieper op ingaan.

II

Maar eerst wil ik nog wat zeggen over hoe wij de crisis van de godsverduistering verwerken en of we die wel echt verwerken. Over dat laatste heb ik mijn zorgen. In de jaren tachtig en negentig hoorde je iedereen over deze crisis. Op een gegeven moment schijnt echter ergens bij decreet afgekondigd te zijn: de godsverduistering, daar hebben we het niet meer over, want dat werkt alleen maar deprimerend. We gaan het nu hebben over hoe we weer op een nieuwe manier missionair kunnen zijn en welke kansen er liggen voor een kleinere kerk. Dit vind ik gevaarlijk. Want het gaat nog elke dag door, dat kinderen tegen hun ouders zeggen: ik ga niet meer mee naar de kerk, want het zegt me niets meer. Het gaat nog elke dag door, dat meelevende gemeenteleden afhaken, omdat ze geen verbinding meer ervaren tussen wat in de kerk verteld wordt en de manier waarop ze zelf intussen in het leven staan. Daarom is het wel goed, dat er steeds missionaire initiatieven worden ontwikkeld, maar mogen deze nooit gaan werken als een vlucht naar voren. Dat hoeft ook niet. Ik ben ervan overtuigd, dat juist onze gereformeerde traditie ons kan helpen het voorlopig in de voortgaande crisis van de Godsverduistering vol te houden, dat ons leven uit deze traditie er zelfs door verdiept kan worden wanneer we niet voortijdig uit de crisis weglopen.

Dan denk ik daarbij vooral aan het *trinitarische karakter van de gereformeerde theologie en spiritualiteit*. De vitaliteit van dit trinitarisch spreken over God kan juist manifest worden in de omgang met godsverduistering en afval van het geloof. Van de Beek vat deze verschijnselen in navolging van anderen samen met de woorden: 'We moeten ons geen illusies maken. Europese mensen in de eenentwintigste eeuw zijn God kwijt en we kunnen denken, doen en willen zoveel als we kunnen, we krijgen Hem er niet mee terug. Het hemels baldakijn is voorgoed opgerold'. A. v. d. Beek, *Mijn Vader, uw Vader*, Utrecht 2017, (p.169) Die uitdrukking 'het hemels baldakijn is opgerold', heeft hij van de godsdienstsocioloog Berger. Het is een aansprekend beeld. Het vertolkt de ervaring van talloos velen, die als kind door hun raam naar de sterrenhemel keken met daarboven de trouwe Vader in de hemel, die zoveel van kinderen houdt. De wereldervaring, toen ze volwassen werden, vertelde hen echter iets heel anders: de beschermende koepel boven ons is een sprookje. De hemel is leeg, de hemel bestaat niet. Het hemels baldakijn is opgerold. Van de Beek zegt er echter bij: *voorgoed* opgerold. Bij dat laatste zet ik een vraagteken. Dat vind ik te absoluut klinken. Ik denk wel, dat het in de lijn van profeten en apostelen is om hier over een oordeel te spreken. Wij hebben door onze manier van leven en door onze antropocentrische blikvernuwing God verduisterd. Wij hebben zelf het hemels baldakijn opgerold en deze zonde straft zichzelf. Maar- en dan kom ik bij een oer-reformatorische notie: Ook dit gaat niet buiten God om. En dat te weten is oordeel en genade in één. In alles wat ons in Europa is overkomen is God aan het werk geweest en Hij werkt nog. Hij is soeverein in verkiezing en verwerping, in oordeel en genade. Dat doet ons huiveren, maar dat doet ons ook hopen, bidden tegen het oordeel in. Het oordeel is nooit definitief, tenminste zolang het laatste oordeel nog niet is aangebroken. Liever zeg ik dan met Bonhoeffer, dat we moeten leren alle dingen, ook de gang van de geschiedenis van Europa met alle verval in Gods genadige en oordelende handen te laten. (Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en Overgave*, 2^e druk, Baarn, 2007, p. 292). Dat is een geestelijke oefening, niet eenvoudig, maar wel verdiepend wanneer het gaat om de kennis van de God van de Bijbel. Het gaat erom, dat we leren

God *God* te laten zijn, zijn *soevereiniteit* erkennen, zijn verkiezing, ook de dubbele predestinatie. Maar dat heeft niets te maken met fatalisme. God kan op 't onverwachtst opnieuw beginnen. Als Hij volgens Jezus bij machte is uit stenen kinderen van Abraham te verwekken, dan kan Hij dat zeker doen met mensen boven wie het hemels baldakijn is opgerold. Het hemels baldakijn is iets van een godservaring, God zelf is niet het hemels baldakijn. God is God. We zullen nog versteld van Hem staan.

Er is ook een *christologische* lijn van belang in de verwerking van de crisis. Leven uit Christus is delen in zijn lijden. We hebben hier geen vervolging, die ons doet lijden. Maar hier is de onverschilligheid en het raadsel van het ongeloof, de verborgenheid van God voor velen, de verblinding en al die dingen in elkaar verstrengeld, die ons doen lijden. Althans, dat zou zo moeten zijn, dat deze zaken als lijden worden ervaren en naar God en elkaar toe ook zo benoemd. In plaats daarvan is er echter vaak een bijna romantiserend spreken over het lijden van de vervolgte kerk als het 'echte' lijden en een ontwijkend spreken over het lijden waarin wij hier in het Westen verkeren. Waarom? Van de christenen in de vervolgte kerk zeggen we, dat ze deel hebben aan het lijden van Christus. 'Jezus Christus zal in doodsnood zijn tot aan het einde der wereld'. (Blaise Pascal: *Jésus sera en agonie jusqu' á la fin du monde*). Dat mag dan hun troost zijn. Maar waarom eigenen ook wij onszelf deze troost niet toe? Waarschijnlijk omdat wij de afval van het geloof niet zien als de gestalte waarin Christus vandaag onder ons lijdt. Het hemels baldakijn is opgerold. Maar dat is niet het enige. Ook Christus, die met wijd uitgebreide armen Europa aan zijn hart wil drukken wordt systematisch afgewezen. Hij wordt onder ons steeds opnieuw gekruisigd. Daarin delen, als spirituele oefening, dat is niet zo eenvoudig, maar wel onze roeping hier anno 2019. En ook deze oefening is evenals de vorige niet zonder hoop. Zijn lijden was en is immers niet zonder hoop. Zijn lijden is een liefde tot het einde, waarin mensen die Hem verwierpen altijd weer kunnen worden opgevangen. Ook ons lijden aan het ongeloof zal *vol liefde* zijn. En van tijd tot tijd zullen we merken, dat deze liefde, omdat ze uit God zelf voortkomt, sterker is dan het ongeloof.

In de derde plaats, in onze traditie heeft ook altijd het werk van de Geest een grote rol gespeeld. En wanneer we het nu vandaag hebben over ademnood en vitaliteit, dan zitten we toch met deze woorden zelf al middenin dit werk van de Geest. De Geest is de adem van God, die ons in onze ademnood tegemoet komt, ons nieuwe adem schenkt om te zuchten, niet te stikken. Zuchten, bidden in de richting van de verlossing. De Geest zorgt ervoor, dat we onze nood niet hoeven te verdringen, de problematiek bagatelliseren, omdat anders de sfeer te deprimerend wordt. 'De Geest die ons bewoont, verzucht en smeekt naar God, dat Hij ons in de Zoon doet opstaan uit de dood. Opdat ons leven nooit in weer en wind bezwijkt...'. (LvK 1973, Gez.247). Wanneer ik het spreken van Paulus in Romeinen 8 goed begrijp, dan helpt de Geest ons niet zo snel mogelijk over de gebrokenheid van het on-verloste bestaan heen, maar trekt Hij ons er juist dieper in. 'We praten niet meer over de godsverduistering'. Dát is een afweer mechanisme. We praten er juist steeds over, maar we praten elkaar niet in de put. We oefenen het zuchten en smeken naar God en dan komt er ruimte ook heel mooie en nieuwe dingen te ontdekken. De Geest die ons leert zuchten is namelijk tegelijk ook de Geest, die ons altijd vooruit is, die ons nieuwe wegen wijst in de tijd, die leidt tot creativiteit om nieuwe invalshoeken te vinden voor het getuigend gesprek, die ons in ieder geval nooit doet wanhopen.

III

Nu heb ik het tot nu toe gehad over het klimaat waarin we verkeren en over hoe we juist in deze context vanuit de rijkdom van onze traditie tot een verdieping van ons geloof in de drie-enige God kunnen komen.

In het derde deel van deze lezing wil ik nu de blik naar buiten wenden. Of naar buiten? Dat niet alleen. Want buiten zit ook binnen. We hoeven het niet te hebben over een specifieke missionaire

verkondiging, die heel anders zou moeten zijn dan de gewone zondagse verkondiging. Ik wil het hebben over perspectieven voor verkondiging in een tijd van Godsverduistering. Waar zijn in onze traditie stimulansen, perspectieven en aanzetten om in een cultuur waarin het hemels baldakijn is opgerold op een nieuwe wijze over God te spreken? Dan put ik opnieuw graag uit de trinitarische structuur, die zo eigen is aan deze traditie.

En niet alleen uit de trinitarische structuur.

Eigen aan de gereformeerde traditie is bovenal dit, dat de drie-enige God zelf in alles *vooropgaat*. Preken is van God uit preken. Niet van de mens uit. Dat juist werkt in onze situatie zeer bevrijdend. Wie vandaag begint bij de mens houdt een heel kleine God over, een God in wie maar weinig mensen meer kunnen geloven en dat is per definitie geen God om van onder de indruk te zijn. Of een God, die helemaal is ingekleurd door zijn vereerders, veelkleurig postmodern en dat lijkt aantrekkelijk totdat de vereerders erachter komen, dat ze waarschijnlijk meer met zich zelf zijn bezig geweest dan met God. Zo is het verklaarbaar, dat mensen die een tijd lang heel enthousiast bij een bepaalde beweging hebben behoord zomaar van de ene op de andere dag kunnen zeggen, dat ze niets meer geloven. Hoe kan dat, denk je dan? Dat kan, omdat ze dachten het over God te hebben, maar in feite hadden ze het steeds over hun eigen religieuze innerlijk. Maar dat religieuze innerlijk verandert mee met de ontwikkeling van de persoonlijkheid. Wie daar in een nieuwe levensfase achter komt, ontdekt dat hij zichzelf voor de gek gehouden heeft. Volgens Miskotte zijn religie en nihilisme te allen tijde innerlijk aan elkaar verwant. (De hoofdthese in K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen, Verz. Werk 8*). We zien het vandaag in ieder geval steeds bevestigd worden.

Dus we zullen niet onder de druk van de antropocentrische tijd en de belevingscultuur van de mens uit gaan spreken en preken. Dat leidt letterlijk tot niets ook al kan het aanvankelijk lijken, dat er zegen op rust. We zullen *van God uit* spreken en preken. Maar dat betekent niet: 1. gewoon doorgaan zoals we het altijd gedaan hebben en het betekent ook niet: 2. dat de mens met zijn ervaringen er helemaal niet aan te pas komt.

Integendeel. Gewoon doorgaan is niet goed. Want alles is vergeleken met vroeger on-vanzelfsprekend geworden. Voorheen werd algemeen een *fides historica* verondersteld. Die *fides historica* bestond uit het geloof, dat God in ieder geval bestaat, dat de bijbel min of meer waar is, dat het belangrijk is wat Jezus op aarde kwam doen en zeker ook, dat er een laatste oordeel is. Het nieuwe van onze context is, dat deze *fides historica* zo niet meer bestaat. Dat bedoel ik met dat niets meer vanzelfsprekend is. (Tim Keller constateert nu sinds kort, dat dit in toenemende mate ook voor Amerika geldt. Zie Ned. Dagblad 8 juni 2019). Nu kunnen we natuurlijk zeggen, dat voor een heel aantal mensen deze basis er nog wel ligt en dat we daar in onze gemeente nog gelukkig op voort kunnen bouwen. Maar ik acht dit niet verstandig. Het is een afbrokkelend eiland, dat slechts met behulp van dijkverzwaring en groepscode's nog enigszins intact gehouden kan worden, eventueel bijgestaan door apologetiek, die meestal onder je ogen verbleekt en leidt tot moeilijke discussies in plaats van tot de overgave van het hart.

Van God uit preken en spreken betekent, dat we met vrijmoedigheid een andere weg in mogen slaan. Wie de Bijbelse verhalen opnieuw gaat lezen, ontdekt dat Hij zich vrijmachtig present stelt als een wonder, een verrassing, niet tot iets anders te herleiden. Zo preken over de roeping van Abraham of de roeping van Levi heeft iets heel bevrijdends. De roeping overkwam hen, er waren geen voorwaarden vooraf op grond waarvan God in hun leven relevant kon worden. Waar het wonder van deze God, die je letterlijk overkomt, wordt geschilderd is er hoop voor de postmoderne twijfelaar en voor de geheide kerkganger, die zijn leven lang nog gezocht heeft naar gronden in zichzelf. Van God uit spreken en preken, vanuit het vrijmachtige van zijn welbehagen: het kan je zomaar overkomen, want Hij is God. Dat is voor mij wel de kern.

Maar om die kern heen zou ik toch ook nog iets anders willen bepleiten. Juist het trinitarische spreken over God opent perspectieven om Hem veel meer met menselijke *basiservaringen* in verband te brengen dan wij in het algemeen gewend zijn. Op het moment dat God ons overkomt, zich bekend maakt, ons hart voor Hem opent, gebeurt er iets beslissends in ons leven. Dan worden we op een nieuwe weg gezet. 'Er moet iets met een mens gebeuren', werd vroeger altijd onder ons gezegd. Ja, dat is zo. Dit moet er met een mens gebeuren, dat God hem overkomt.

Maar deze God is geen inbreker van buitenaf. Hij was altijd al bij ons in alle ervaringen van het menselijk bestaan. En dat juist is nu zo belangrijk om vandaag te benadrukken. Wellicht moeten we dit terrein zelfs helemaal opnieuw ontginnen. Wat betekent het wanneer Paulus op de Areopagus zegt: 'In Hem leven wij, bewegen wij ons en bestaan wij'. (Hand. 17: 28). Paulus kan daar niemand anders bedoelen dan de drie-enige God, Vader, Zoon en Heilige Geest.

Wat betekent, dat niemand ver van Hem is, dat wij ons allen, wie we ook zijn in Hem bewegen? Ik vind deze vraag en het antwoord op deze vraag zo belangrijk, omdat de Godsverduistering in onze cultuur de suggestie wekt, dat Hij heel ver weg is. En wij zouden daar als orthodoxe christenen zomaar in mee kunnen gaan. Of omdat we zelf ook meer gesecculariseerd zijn dan we denken of omdat we juist als orthodoxe christenen de afstand tot God vanwege de breuk van de zonde sterk benadrukken, of omdat we zozeer onder de indruk zijn van de Godsvervreemding van de mensen om ons heen, dat we denken, dat God nu ook werkelijk ver weg is van al deze mensen. Durven wij volkomen seculiere mensen erop aan te zien, dat God met hen verbonden is en dat als ze ooit tot geloof komen ze hetzelfde zullen zien als wat Augustinus na zijn bekering zag: God was al de tijd al bij mij, ook toen ik mijlenver van hem verwijderd was? (Augustinus, *Belijdenissen*, 'Ik zou dus niet zijn, mijn God, totaal niet zijn, als gij niet in mij waart'.)

Dat vind ik voor onze tijd een zeer bevrijdend inzicht. Wanneer we van hieruit gesprekken voeren met mensen komen we weg uit het wij-zij denken, worden er nieuwe vensters geopend.

Een predikant uit ons midden vertelde op een cursus ons het volgende. Hij had een rouwbezoek gebracht bij een familie, die heel boos was op de kerk, de dominees en ook op God, want hun moeder had een vreselijke lijdensweg gehad en als er dan een God was, dan was dit schandalig. Intussen vertelden ze ook, dat ze als familie weinig contact meer met elkaar hadden, maar dat dat nu heel anders geworden was tijdens het lange ziekbed. Ze hadden een nieuwe liefde voor elkaar ontdekt en een band zoals ze die niet eerder hadden gevoeld. Op dat moment durfde ik ineens te zeggen, zei deze predikant: en zou dat nu ook iets met God te maken kunnen hebben? Zou God nu juist daar niet kunnen zijn, in die ervaring van liefde die alles overstijgt? Op dat moment zei hij, kreeg het gesprek een totaal andere wending.

Ik herinner me nog hoeveel indruk dit verhaal maakte in onze groep en hoe we van hieruit een gesprek kregen over de vraag of we het niet veel meer aan zouden moeten durven de ervaringen van het goede, ware en schone in verband te brengen met God? In ieder geval was het voor deze mensen een eyeopener, omdat ze nooit eerder een dominee op deze manier hadden horen praten. Er was op dat moment ook geen behoefte meer boosheid te uiten over dominees en de kerk, de dominee en zij gingen als vrienden uit elkaar.

Maar die ervaringen van onbegrepen lijden dan en al die andere ervaringen van zinloosheid? Alles kan niet in één gesprek aan de orde komen. Maar ook al die ervaringen kunnen heel dichtbij God gehouden worden als we de drie-enige God belijden. De incarnatie en het kruis betekenen, dat God ook niet ver is van ieder mens in de ervaringen van lijden en zinloosheid. God zelf heeft aan God de vraag gesteld: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?' Op de God van de filosofen, die tegelijk almachtig en goed is lopen we stuk. Hij kwam in het proces van de secularisatie op steeds grotere afstand te

staan, totdat Hij als irrelevant werd af gereserveerd. Maar de gekruisigde God is zo dichtbij allen, die in vertwijfeling schreeuwen zonder antwoord. Hij is niet ver van een ieder van ons. Dat is de Schepper, die ons tegemoet komt in de ervaringen van goedheid en liefde. Maar dat is ook de Zoon, die niet ver is van een ieder in radeloosheid en pijn. Hij is niet ver van een ieder van ons. Dat is ook de Geest, de levensadem in ieder mens, die geeft dat het verlangen niet sterft en het verzet tegen ontmenselijking en onrecht.

Een ouderling vertelde mij eens, dat hij bij iemand op bezoek was, die zei niet veel met God te hebben, maar intussen vertelde hoe hij zich inzette voor de ontrechten in de samenleving. Nadat de ouderling het allemaal aangehoord had, zei hij niet: dat is mooi, maar niet genoeg. Hij zei: jij zegt dat je niet veel hebt met God, maar volgens mij lijkt jij heel sterk op God. Die is namelijk al vanaf het begin van de wereld bezig tegen de storm in te blazen. Het lijkt soms niet veel uit te halen, maar Hij is er nog steeds mee bezig.

Met een dogmatische meetlat kunnen we gemakkelijk bezwaar inbrengen tegen deze gespreksvoorbeelden. Maar ik zou er liever voor pleiten, dat we ons met vallen en opstaan gaan oefenen in deze richting. Niet alleen voor mensen, die niet zoveel meer met God hebben, maar ook voor mensen, die zondag aan zondag in de kerk zitten, is het van het grootste belang te ontdekken hoe de God in wie ze geloven alles te maken heeft met hun basale ervaringen van menszijn. Vaak is hun geloof los gezongen van deze basale ervaringen en dan zijn ze van binnen eigenlijk al gesecculariseerd. Wie God op maandag en dinsdag in het gewone leven weinig of niet meer tegenkomt, kan het op zondag nog een heel poosje volhouden naar de kerk te gaan. Maar de bijl ligt dan al aan de wortel van de boom. Het eindstation van de kerkverlating wordt bereikt na een lange reis, waarbij God een steeds kleiner worden stip werd in de achteruitkijkspiegel.

Op de Godsverduistering zijn twee antwoorden. Wij geloven, dat de God van de Bijbel de Levende is, die Zichzelf vrij en soeverein present kan stellen. Dat te geloven houdt de toekomst open. Geen fatalisme, maar gebed en verwachting: 'Och dat Gij de hemelen scheurde..'

Het tweede antwoord is het antwoord, dat de theoloog Pannenberg heeft gegeven. Het is het antwoord van onze verantwoordelijkheid en wij weten uit onze traditie heel goed, dat we verkiezing en verantwoordelijkheid nooit tegen elkaar uit mogen spelen. Pannenberg stelde: De Godsverduistering duurt voort wanneer de getuigen zwijgen. Mensen kunnen uit zichzelf nooit hun levenservaringen duiden in het licht van de drie-enige God. Dat moeten de getuigen doen. Dat was de taak van Israël te midden van de volkeren. Vanuit Israël scheen het licht over de chaotische geschiedenis van de volkeren. Vanuit de gemeente schijnt het licht over de postmoderne ervaringen van mensen in de 21^e eeuw, over het leven dat beurtelings verrukkelijk en verschrikkelijk is. Getuige zijn is naast nog heel veel meer ook dit: hermeneut zijn van dit verrukkelijke en verschrikkelijke leven. (Vgl. mijn studie *Afwezigheid van God*, 2011 w. b. de interpretatie van Pannenberg).

Donderdagochtend 13 juni, mr. H.M. Oevermans (die reageert op de lezing van dr. W. Dekker)

Intro

Genoegen om op Wim Dekker te reageren. Mijn CSFR-generatie heeft veel aan Wim te danken. Onvermoeibaar kwam hij opdraven, ons inleidend in bijvoorbeeld Miskotte – van het bijzondere naar het algemene, niet andersom – bezig met de vragen van de cultuur op een uiterst gedreven en betrokken wijze. Daarin heeft Wim veel voor ons, ook voor mij, betekent. Tot op de dag van vandaag. Ook met zijn lezing deze morgen. Heug me nog een preek van hem in de hervormde kerk van Ameide.

Over Jozef in de gevangenis. Die aan de schenker of de bakker vroeg hoe het met hem ging. Terwijl hij zelf in de misère zat, oog hebben voor een ander. Heb het regelmatig gedeeld.

Dankbaar ook omdat de thematiek die aan de orde is er toe doet. Niet als academische discussie, maar eentje die ons in onze vezels raakt. Niet alleen jaren '90. Al herinner ik me nog goed een Sola-weekend, het Utrechtse CSFR-dispuut, over het boek van Graafland, Gereformeerden op zoek naar God. Graaflands hartstochtelijke discussie met Bert van de Kieft, een ouderejaars die nav. Piet van der Ploegs Lege testament (1985) onderzoek had gedaan onder oudleden van Sola die de kerk verlieten. Het waren er velen en het waren verhalen die te denken gaven. Graafland zocht Bert later op zijn studentenkamer op. En leidde de rouwdienst toen Bert een paar maanden later verongelukte. Bij regenachtig weer verliet hij de VU en hoorde de tram niet aankomen. In Utrecht stond zijn vriendin op het station te wachten.

Dat mijn artikel uit 1996 een bijdrage kan leveren, stemt mij ook dankbaar. Heb het onlangs weer eens herlezen. Hoewel ik het nu niet meer zo zou schrijven bevat het wel 2 lijnen die mij tot op de dag van vandaag bezighouden. In die zin is het artikel, terugkijkend wel programmatisch geloof ik. Die 2 lijnen zijn:

Wat gebeurt er in vredesnaam in onze eigen tijd?

Wat raakte mij in het leven met de eeuwige dingen, dat ik van huisuit ervoer, op beslissende momenten in mijn levensloop, maar waarvoor ik de gebruikelijke taal vaak als tekortschietend ervoer?

Over beide lijnen wil ik wat van mijn ontdekkingen sindsdien delen en daarmee reageren op het verhaal van Dekker. Ik rond af met een persoonlijke noot.

1. Wat gebeurt er in vredesnaam onze tijd? In steekwoorden.

Citaat van Dekker: "De onuitgesproken en soms ook uitgesproken gedachte was, dat de invloeden van de secularisatie vooral daar hun ondermijnende werk hadden kunnen doen, waar het pad der vaders was verlaten. Als genezing werd voortdurend herhaald: terug naar Schrift en belijdenis.

Heel herkenbaar, maar een generatie later hoor je het stukken minder. De secularisatie is ook onder onze huid gekropen. Tegen wil en dank. De culturele grondzeen hebben ook onze families en gezinnen bereikt. Dat zorgt van binnen voor verwarring. Opgegroeid in een bevindelijk nest (Wim Verboom) met alle afstand tot de wereld die daar bij hoorde, constateer je vervolgens dat je eigen kinderen midden in de wereld leven. En jij zelf ook met minimaal 1 been. Wat is er in vredesnaam gaande? Ik moet dan naar de filosofie en de cultuurgeschiedenis, eigenlijk meer dan naar de theologie. Heel kort, te kort natuurlijk":

a. godsverduistering, Buber, Heidegger

Wat mij opviel in de jaren '90 in de discussie over 'godsverduistering' was dat het vooral een 'theologisch' gesprek was. Maar dat Buber – die er een boekje over schreef en aan wie Berkhof de term ontleende meen ik – in gesprek was met Martin Heidegger, hoorde je niet veel. Een belangrijk trefwoord voor Heidegger om dat wat gaande is te duiden is: Machenschaft, maakbaarheid.

Nietzsche merkt in een dagboekantekening in 1885 op dat 'de totale exploitatie van de aarde voor de deur staat, leidend tot de uitbuiting van de mens. Niemand weet meer een waartoe. De enkeling verliest tegenover deze enorme machinerie de moed en onderwerpt zich.'

“De drang tot exploitatie wordt gevoed door een teneur van maakbaarheid die heerst, en het verlangen naar discretie door een spirituele onrust of zelfs ademnood”. Gerard Visser in *Gelatenheid in de Kunst*.

Is de ‘vooruitgang’ ergens niet een reus op nogal lemen voeten? Na de warme zomer van 2018 kunnen we een vermoeden krijgen als visser als zijn inzet het volgende noemt. ‘Ik deel Heideggers overtuiging dat wij in een technisch georiënteerde wereld op termijn alleen zullen kunnen overleven bij de gratie van *gelatenheid jegens de dingen en openheid voor het geheim*.’¹

Prelude op jullie gesprek vanmiddag, de rol van de machten. Kan m.i. niet zonder gesprek met cultuurgeschiedenis en cultuurfilosofie.

Het proces van Machenshaft heeft volgens filosofen als Heidegger ok tot gevolg dat binding aan collectiviteit en overlevering afneemt en het individu en zijn/haar levensproject in het centrum komt. Dat is een belangrijke kern van de belevingscultuur. We raken ontworteld, worden onderdeel van een op beleving gerichte massacultuur en vatbaar voor commercie die ons belevingen wil verkopen. In 1 woord: exploitatie.

Wim Vermeulen in vriendenboek Andries Zoutendijk geeft woorden aan wat hier gaande is, ook in “onze kringen”:

“De bedding waarin de preken van Andries en zijn generatiegenoten op vergelijkbare posten tot stand konden komen, is bezig zich te verleggen. Dat geldt zowel spiritueel als praktisch. De bedding was een bedding waarin enerzijds nieuwe tijden en nieuwe vragen zich aandienend, de Schrift opnieuw tot spreken kwam en mensen opademden in ruimhartige Christusverkondiging met een bevindelijke ondertoon en praktische spits. Tegelijk bleef die bedding ook een bepaalde mate van vanzelfspekendheid en comfort met zich mee dragen. Iris uit Barneveld, Tom uit Middelharnis en Marije uit Nunspeet die in Utrecht gingen studeren wisten de weg naar de Jacobikerkerk doorgaans wel te vinden. Dat is tanende. En vinden ze die weg, soms na een periode van lang wikken en wegen, uiteindelijk toch, dan blijkt dat de vragen die zij met zich mee brengen, anders geformuleerd worden dan voorheen. Fundamenteler. Neem bijvoorbeeld de vragen rondom het avondmaal. Cirkelden die eerder (ik spreek over mijn eigen studententijd, een jaar of vijftien geleden) nog vooral rondom de toe-eigening en deed een flinke scheut Kohlbrugge al veel goed, vandaag gaan ze over de vraag waar avondmaal vieren überhaupt goed voor zou zijn”.

2. Ontdekkingen in het spoor vd levensfilosofie

Enerzijds dus een belevingscultuur en een teneur van maakbaarheid, tot aan het geluk aan toe, anderzijds een verlangen naar discretie, naar overgave, naar rust. Ik noem een aantal trefwoorden die voor mij allemaal verbonden zijn aan Dekkers pleidooi aan het slot van zijn verhaal met het concrete, het persoonlijke leven van mensen. Als God bestaat, zegt Dilthey, de grondlegger van de levensfilosofie, dan is Hij niet alleen meer een zaak van het denken, maar verbindt Hij zich met het historische leven. Ligt hier niet het “tegoed” van de bevindelijke traditie? Maar ik loop op mijn verhaal vooruit.

a. **Eerherstel van het affectieve**, van de ervaring. **intuïtie** levensfilosofie en fenomenologie: teneur van maakbaarheid heeft alles te maken met een eenzijdigheid in het Europese denken. Kort door de bocht,

¹

het primaat van denken en willen boven voelen. Gevoelens zijn onbetrouwbaar. Vandaar primaat bij het denken, ook in de theologie, ook vaak in de verkondiging. Het blijft zomaar algemeen en abstract.

De kiem van de neiging tot substantivering in de Europese metafysica heeft oude wortels ontdekt men in de traditie van de levensfilosofie. Graaf Yorck, de schrijfvriend van Wilhelm Dilthey (1833 – 1911, bij hem begint de stroming van de levensfilosofie), wijt deze neiging aan het primaat bij de Grieken op het *'ontische en oculaire'*, op het zicht en op het maken en vormgeven van dingen, het *poietische*. Waarom is het waarnemingsvermogen bij Aristoteles wel een vermogen van de ziel, zal Visser zich in zijn Eckhart-boek (2008) afvragen, en waarom het voelen niet? Waarom klinkt, zo vraag ik, nog vaak van kansels dat het op geloven aankomt? Omdat gevoelens onbetrouwbaar zijn? Een oppositie die regelrecht teruggaat op Aristoteles.

Visser laat in een grondige analyse zien dat het fenomeen van gestemdheid deze oppositie overstijgt. 'Inzichten die alleen het leven zelf ons kan bijbrengen, hechten zich eerst aan het gevoel en pas naderhand aan gedachten.'² Is het denken 'eerder dan *vorm geven* niet een *gehoor geven*, en wel aan de boodschap die het gevoel te verstaan geeft? Is de betrekking tussen denken en voelen niet eerder *hermeneutisch* van aard dan *theoretisch* en *poietisch*? Is het denken zelf, zintuigelijk gesproken, niet eerder georiënteerd op het innerlijke en innige van de gehoorzin (het verstaan van betekenis, het gehoor geven aan een influistering) dan op het uitwendige van de gezichtszin (het zien van de voorwerpen)?'

Noordmans-citaat: "Voor Gods Koninkrijk gelden vermoedens meer dan exacte bewijzen", schrijft hij in een rijpe meditatie.

b. Existentie

De existentiële zelfverhouding onderscheidt Visser van de teleologische wereldverhouding. Ze kennen beide een volstrekt verschillende 'bewogenheid'. De wereldverhouding kenmerkt zich door een 'doelmatig en werkoorzakelijk gericht zijn van een subject op een object, het domein van wil en voorstelling'. De zelfverhouding daarentegen laat zich ervaren in 'verwijderd geraakt zijn van zichzelf en een naar zichzelf teruggeroepen worden, een affectieve bewogenheid of gestemdheid van het gemoed. De *existentiële gestemdheid resoneert echter binnen een spirituele*'.

c. De ziel is een schuwe hinde (Kees van Ekris)

"De ziel is een schuwe hinde (Barnard). Die is niet strijdvaardig. Minder fel. Behoedzamer. Een hinde zie je soms even in het bos maar zodra je haar ziet is ze al weer weg. De hinde is schuw. De ziel is schuw. De ziel laat zich niet zomaar zien. Spreken we die ziel wel aan? Uitwendige ik spreken we wel makkelijk aan, maar de schuwe hinde in ons?

Woorden vinden en zoeken in je zielzorg en prediking dat je de schuwe hinde – de existentiële laag van menszijn - weet aan te spreken. Dat ze zichzelf durft te laten zien. Het kan zijn dat de schreeuw om water in je ziel sterft. Dat is het ergste dat je kan overkomen. Henriette Ronald-Holst: het diepste leven is een schuwe hinde.

Het diepste leven is een schuwe hinde

die vlucht voor geraas en luide gezichten;

wie haar heerlijkheid voor zich wil òplichten

doen, moet met de stilte zich vaak verbinden.

De eenzaamheid moet worden zijn beminde
en voor de lokkingen mag zij niet zwichten
der wereld, maar in 't hooge hout der dichte
gepeinzen, zijn wel van lafenis vinden.

d. Opdracht

Grote opdracht: (gereformeerde) theologie ontdoen van zijn substantiverende en beschrijvende kant. Recht doen aan gevoel, aan lichamelijke, aan het geheim, aan eindigheid. Aan de uniciteit van ieders levensloop. Ik lees dat deels in het slot van Dekkers lezing en ik zou het met kracht willen onderstrepen.

Citaat Dekker:

“Met een dogmatische meetlat kunnen we gemakkelijk bezwaar inbrengen tegen deze gespreksvoorbeelden. Maar ik zou er liever voor pleiten, dat we ons met vallen en opstaan gaan oefenen in deze richting. Niet alleen voor mensen, die niet zoveel meer met God hebben, maar ook voor mensen, die zondag aan zondag in de kerk zitten, is het van het grootste belang te ontdekken hoe de God in wie ze geloven alles te maken heeft met hun basale ervaringen van menszijn. Vaak is hun geloof los gezongen van deze basale ervaringen en dan zijn ze van binnen eigenlijk al gesecculariseerd. Wie God op maandag en dinsdag in het gewone leven weinig of niet meer tegenkomt, kan het op zondag nog een heel poosje volhouden naar de kerk te gaan. Maar de bijl ligt dan al aan de wortel van de boom. Het eindstation van de kerkverlating wordt bereikt na een lange reis, waarbij God een steeds kleiner worden stip werd in de achteruitkijkspiegel”.

Positieve voorbeelden: boek Arjan Plaisier, *Overvloed en Overgave* (2013), nieuwe boek Arnold Huijgen, *Lezen en laten lezen*. De bijbel is epiek, lyriek, dramatiek, en ook een beetje didactiek. Maar laat die niet de overhand hebben.

Herontdekking ook van bevindelijke taal die existentieel is. Vissers studie van Eckhart liet mij ervaren dat tal van voor ons gevoel sub-culturele begrippen fenomenologisch en existentieel zeer te zake. Zoals de term “tot ruimte komen”, het je restloos toevertrouwen aan de leiding van God in je leven, wat er ook concreet met je gebeurt.

4. Persoonlijke noot

Tot slot een persoonlijke noot, een kiem die in mijn leven van belang is geweest. Mijn vader overleed toen ik 10 jaar oud was. 22 maart 1976, 53 jaar oud. Op zijn ziekbed, dat een sterf bed werd, was hij inderdaad “tot ruimte gekomen”. Samen met een broer heb ik de afgelopen tijd het levensverhaal van onze ouders op papier gezet, voor de familiekring. Onze moeder overleed eind 2007, op 81-jarige leeftijd. Als jongste van het gezin heb ik vorig jaar oktober ook de leeftijd van 53 bereikt.

Onze pa – in 1923 trouwens gedoopt in de kerk waar Dekker jaren predikant was.. - had in de oorlogswinter in Emden doorgebracht, als dwangarbeider. Opgepakt bij de grote razzia in Rotterdam in november 1994. Ruimt 50.000 Rotterdammers in de leeftijd van 17 tot 40 jaar werden naar Duitsland

afgevoerd. Mijn vader was toen 22 jaar oud. In Emden ontmoette hij een Duitse dokter, Friedrich Brunzema. Die man deed ons in 1977 een exemplaar van de familiechroniek Schätze die niet veralten cadeau. De laatste versie van de Chroniek – elke generatie schreef een vervolg – is geschreven door ds. Daniel Theodor Hesse, aan het slot van de oorlog. Hij is dan zelf al in de zeventig. In zijn nawoord vraagt hij zich af waarom hij de verhalen van zijn geslacht wil delen. De belangrijkste reden, zegt hij, is wel dat hij hoopt dat de verhalen zullen bijdragen “das durch Gottes still im Verborgenen wirkende Wunderkraft bei uns allen die Verwandlungskunst unseres Herrn und Heilandes nicht vergeblich sei”. God werkt stil in het verborgene. Waarom? Om ons te vernieuwen naar het beeld van onze Heer en Heiland, Jezus Christus. Treffender heb ik tot op heden de voor mij meest wezenlijke notie uit mijn “bevindelijke” traditie niet omschreven zien worden.

Niet zo gek dat Miskotte in gesprek met Buskes – naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw en oudste dochter – aangaf niet buiten zondag 10 van de Heidelberger te kunnen.

Donderdagmiddag 13 juni, dr. J. van Eck

IN DE MACHT VAN DE MACHTEN

Over dingen uit het verleden of dingen buiten ons kunnen we proberen ons een oordeel te vormen, maar hoe doe je dat over een proces waar je middenin zit? Juist over dat waar je middenin zit is het niet mogelijk overzicht te krijgen. Je voelt de dingen een kant op gaan, God weet waarheen, maar *jij* krijgt er geen greep op. De dingen overkomen je. Je voelt je meegenomen als een zwemmer die in een stroming geraakt is die hij niet meer de baas kan worden. Je hebt geen keus dan je erdoor mee te laten nemen met alle angsten die in een mens maar boven kunnen komen als hij de controle kwijt is geraakt.

Zo zien we kerken langzaam leeglopen. De impact van de boodschap erodeert – zo lijkt het tenminste als we de mooiste woorden, zelfs uit de Bijbel zelf, soms langs ons heen voelen gaan. Pogingen om aan verkondiging en liturgie meer zeggingskracht te verlenen lijken de neergang niet te kunnen keren. Het gevoel van leegte waarmee een kerkdienst je soms achter kan laten doet je huiveren. Je kijkt naar de mensen om je heen. Hoe zouden zij het beleven? Sommigen lijken het best naar hun zin te hebben. Je wilt hun plezier niet bederven of hun de troost afnemen die het gebodene hun misschien gegeven heeft. Er zijn er die hetzelfde lijken te voelen als jij. Een enkele keer deel je je gevoelens met hen. Met sommigen *kun* je je gevoelens ook delen, maar ze weten net zo min als jij wat ze ermee moeten.

‘Heere, red ons, wij vergaan!’ schreeuwen de leerlingen als ze met hun scheepje in de storm zijn beland en de golven hen overspoelen (Matth. 8:25). Ze zitten er middenin en hebben geen keus dan zich mee te laten voeren.

Soms ziet een buitenstaander beter wat er aan de hand is dan jij. De milde atheïst Rudy Kousbroek heeft jarenlang commentaren geschreven bij foto’s die hem om een of andere reden troffen. Naar zijn dood werden ze uitgegeven onder de titel *Opgespoorde wonderen* (Amsterdam/Antwerpen 2010). Naar aanleiding van een foto van een kerk in afbraak beschrijft hij wat hij ziet: ‘een toren waar je doorheen kunt kijken (...); het dak weg (...); het boograam waar vroeger het vergeefse licht door naar binnen viel; de sombere muren waarachter de gemeente de zeven boetepsalmen placht te zingen, uit volle borst, een halve maat achter bij het orgel dat er niet meer is. (...) letterlijk het ondenkbare dat zich heeft verwezenlijkt, de voltrekking van het onmogelijke.’ Het gaat om de gereformeerde Nassaukerk in Rotterdam. “Architect Lengkeek, ingewijd 21 September 1927, sloop Februari 1991.”

‘Vijfenvijftig jaar heeft die kerk dus bestaan. (...) een niet onverschillig vormgegeven gebouw’ voorgoed uit het straatbeeld verwijderd.

‘Het heeft iets wonderlijks’ gaat Kousbroek dan verder, ‘dat die gebouwen, na het bombardement van Rotterdam met Gods hulp te hebben overleefd, alsnog tot puinhopen zijn vervallen. Vond God dat dan goed? Waarom deed Hij niets?’

Ik spreek nu uit naam van de Gereformeerden. In theorie: mijn ouders waren doopsgezind/Remonstrants en geloven deed ik als kind al niet meer. Maar Gereformeerd, dat is de koloniale geschiedenis van Nederland en de Tale Kanaäns, met zwaargebouwde vrouwen en mannen met kortgeknipt haar – nu allemaal Samen Op Weg. Waar naar toe? Naar de vergetelheid.

De aanblik van gesloopte kerken zou de Atheïst moed moeten geven: mijlpalen op weg bij de opmars van de Verlichting, maar dat doet het niet. Wat beklijft is de kaalslag in de architectuur en de ondergang van de Nederlandse taal – ook een soort gebouw, ontstaan uit Het Woord, gesloopt door de telkens hernieuwde pogingen het Evangelie over te brengen in modern alledaags Nederlands. Het is een van de grote raadsels van de laatste eeuw dat de gelovigen (met inbegrip van de aanhangers der Roomse dwaalleer) niet inzien dat ze bezig zijn de tak af te zagen waar ze op zitten. Juist het streven de teksten eigentijds en begrijpelijk te maken heeft de fundamenten van hun geloof ondermijnd. En tegelijk daarmee het Nederlandse taalgevoel.

Er is een ernstige schaarste ontstaan aan mensen die bij het lezen van de *Goed Nieuws-Bijbel* of *Het Verhaal Gaat* spontaan door walging worden bevangen. Ik heb wel eens de oprichting bepleit van een Atheïstisch Genootschap voor het Behoud van de Statenvertaling (AGBS), met openbare voorlezingen en de gelofte om alle Nederlandse kinderen grote delen van het Oude Testament uit het hoofd te laten leren.’ (*Opgespoorde wonderen*, 186.)

Of daarmee de kerk gered zou zijn laat ik aan Kousbroek, maar hij heeft aangevoeld dat waar het Woord zijn impact verliest het in vergetelheid raakt en de gemeente die door dat Woord in aanzijn was geroepen erbij. Aan het eind is er niet eens meer een gebouw dat mensen er nog aan herinnert dat er ooit zoiets geweest is.

Op weg ‘naar de vergetelheid,’ horen we Kousbroek zeggen en stiekem denken we: dat kan niet waar zijn. Hoezo kan niet waar zijn? Als God bij de inwijding van het huis dat Hij zélf als woning heeft laten bouwen al zegt: ‘Dit huis zal een ruïne worden. Ieder die er voorbijgaat, zal zich ontzetten, sissen en zeggen: Waarom heeft de HEERE zo gedaan met dit land en met dit huis? Dan zal men zeggen: Omdat zij de HEERE, hun God, hebben verlaten, Die hun vaders uit het land Egypte had geleid’ (2 Kon. 9:8ev.). De buitenstaander heeft het beter door dan de Israëlieten die niet wisten wat hun overkwam. Net zo min als wij die hier bijeen zijn om te kijken of er nog een paar ‘vitale’ kernen van ons gereformeerd belijden te redden zijn.

Ook buiten de kerk – waar we het grootste deel van onze tijd doorbrengen – voelen we de dingen glijden: in de verhoudingen tussen de werelddelen, tussen mensen en bevolkingsgroepen, in de zekerheden ook rond werk en dagelijks brood. En ook daarin *worden* we meegenomen door de stroom der dingen – een stroom die sterker is dan wij. Ook de politiek, waarvan we tenminste toch enige ordening in ons bestaan verwachten, lijkt de controle kwijt te zijn en we vragen ons af waar het heen gaat.

De stemmen van degenen zeggen voor volk, geld en veiligheid op te komen – de dingen waarin een angstige ziel geborgenheid zoekt –, die stemmen raken ons dieper dan we willen weten. We geven ons

hun stem niet, maar misschien is het toch goed dat ze er zijn, denken we stilletjes – en daarmee geven we ze ons hart al. Is het dan een wonder als we `s zondags met datzelfde hart in de kerk zitten dat Gods woord er langs heen gaat? Je God, dat is: waar je vertrouwen ligt, zegt Luther bij het eerste gebod (*Grote Catechismus*). Dat vertrouwen kan niet bij twee goden liggen.

(...) ‘ “een God hebben”,’ zegt Luther, is ‘niets anders dan Hem van harte vertrouwen en in Hem geloven, zoals ik al vaker gezegd heb, dat alleen het vertrouwen en het geloof van het hart zowel God als afgod maakt. Is het geloof en vertrouwen goed, dan is ook je God de ware, en omgekeerd, als je vertrouwen verkeerd is, dan is daar ook niet de ware God. Want die twee horen bij elkaar: geloof en God. Ik zeg je, dat waar je je hart aan hangt en op vertrouwt, dat is eigenlijk je God.’ (*Luthers Catechismus*, vertaald en ingeleid door K. Zwanepol, Heerenveen 2009., pag. 75)

‘Menigeen denkt,’ zegt Luther, ‘dat hij God en genoeg aan alles heeft, wanneer hij geld en goed heeft, zich daarop verlaat en er zich zo vast en stellig op beroemt dat hij om niemand iets geeft.’ Nu denken wij al gauw dat we te geestelijk zijn om op een zo platte manier tegen het eerste gebod te zondigen, maar daar zouden we ons wel eens in kunnen vergissen. In het kader van 400 jaar Dordt hield ik voor een groep betrokken kerkgangers een verhaal over de Dordtse Leerregels. Ik had mij voorgenomen alleen lieve dingen over de Leerregels te zeggen en intussen wel ruimte te geven aan de angsten die de gedachte aan een goddelijke uitverkiezing bij sommigen mogelijk opgeroepen had. Maar zulke angsten bleken – bij de mensen voor wie ik mijn verhaal hield althans – tot het verleden te behoren. Totdat ik als toegift nog even inging op een aspect van de verkiezing dat de Bijbel wel aandraagt maar dat in de uitverkiezingsleer zoals de Leerregels die geven niet systematisch uitgewerkt is, namelijk Gods voorkeur voor het arme en achtergestelde: dat God niet veel ‘machtigen’, ‘wijzen’ of ‘aanzienlijken’ heeft uitverkoren, maar dat Hij verkoren heeft ‘hetgeen niets is, opdat Hij hetgeen iets is te schande zou maken’ (1 Kor. 1: 25ev.), en dat God heeft ‘uitverkoren de armen van deze wereld om rijk te zijn in het geloof’ (Jak. 2:5), waarbij ik de vraag stelde wat dat zou kunnen betekenen voor de verhoudingen tussen volkeren en mensen onderling en dat ik de uitverkiezingsleer vanuit teksten als deze nog wel eens een keer opnieuw zou willen doordenken en naschriftje bij de Dordtse Leerregels schrijven.

Toen kwamen de vragen los: Kan iemand die geld heeft dan niet uitverkoren zijn? En zitten wij in Nederland en in West-Europa dan sowieso niet al fout ten opzichte van de armere delen van de wereld? Even kreeg het woord van God klem – ook op mijzelf. Een begin van bekering? Ik heb als bezitter van de grond en het huis dat mijn ouders mij hebben nagelaten bijna dagelijks even het gevoel dat het allemaal zomaar in één ogenblik weggeblazen zou kunnen worden. Natuurlijk hoop ik dat dat niet gebeurt, maar toch. Wat betekent dat als Jakobus zegt dat de rijke ‘in zijn vernedering’ moet ‘roemen’ (1:9ev.). Ik heb er nog nooit een preek over gehoord.

Nogmaals met Luther: Waar ligt ons vertrouwen? Leven we niet veel wereldser dan we ons bewust zijn en heeft een eeuwenlange traditie van orthodoxe prediking gepaard aan een liberale economische ethiek (dominee en koopman!) ons niet gevoelloos gemaakt voor waar eigenlijk ons vertrouwen ligt? In hoeverre zijn we in de macht van de machten? Van die van de Mammon in het bijzonder? Het is de enige afgod die nog een naam krijgt in het Nieuwe Testament.

En wat te denken van de macht van een groep om bij te horen, een volk, een zuil, een klasse waar je toe *mag* behoren en waaraan je je status en je eer ontleent. Mijn mentor, wijlen ds. Van Brummelen, zei eens: ‘De mensen die in onze gemeenten kerken’ – hij bedoelde Gereformeerde Bonds-gemeenten – ‘zijn moeilijk te bepreken. Ze hebben voor het goede gekozen en daarom zitten ze net iets te hoog. De wet gaat onder ze door. Het evangelie schiet over hen heen de lucht in.’ Hierin schuilt fundamentele kritiek, zoals in veel van de bitterzoete opmerkingen die hij kon maken. Maar het is wel waar: Kan het

Woord je ooit schokken of verrassen als het het woord van een groep geworden is en je al weet wat je wilt horen?

De motorclub laten we vandaag maar rusten, en ook de voetbalfanclub, hoe massaal men er ook eer en een gevoel van eigenwaarde ontleent. Ik ken deze groepen niet van binnenuit en weet er weinig zinnigs over te zeggen. Maar het 'volk' als macht verdient zeker onze aandacht. Na meer dan een halve eeuw als bezoedeld begrip naar de achtergrond geschoven te zijn beleeft het een opmerkelijke wedergeboorte. Het 'Volk' is de enige 'grootheid die zich in moreel gewicht met het opperwezen kan meten,' schrijft socioloog Abram de Swaan. 'Dan gaat het over het erfgoed der voorvaderen, over hun bloed dat in onze aderen stroomt, onverdund en onvermengd; over hun waarden en gebruiken, onverminderd geldig door de eeuwen heen; over de bodem die zij voor ons veroverd en ontgonnen hebben en die zij ons hebben nagelaten om te bebouwen en om te verdedigen tot de laatste druppel bloed en de laatste snik. Dat Volk gaat boven alles. Alles is dus geoorloofd om het Volk tegen vreemde elementen, vanbinnen en vanbuiten, te beschermen, op ongeëvenaarde schaal, plundering en verkrachting, moord en doodslag inclusief.' (*Tegen de vrouwen. De wereldwijde strijd van rechtsisten en jihadisten tegen de emancipatie*, Amsterdam 2019, pag. 145.)

Zover komt het niet – stellen we onszelf misschien gerust. De Swaan – die onderzoek gedaan heeft naar hoe mensen tot genocide komen – laat zien dat daar in vrijwel alle gevallen stap voor stap naar toe gewerkt wordt. Het begint met de taal, waar we net een voorbeeld van hoorden. De taal creëert de ruimte waarin de dingen ook kunnen gaan gebeuren. (*Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*, Amsterdam 2014.) Politici die de taal bewust laten verruwen spelen met vuur. De geest lijkt al uit de fles en ik vraag me af of we hem er weer in terug zullen krijgen.

Zelf kreeg er iets van mee toen ik de winter van 1995/'96 met Nederlandse militairen in Zagreb doorbracht. Daar draaide toen alles om volk en vaderland. Wat ik daar hoorde en zag deed een begrip als 'vaderlandse kerk' zijn onschuld voor mij verliezen. Maar die discussie hoef ik niet meer aan te gaan want die 'vaderlandse kerk' is ons inmiddels afgenomen. Ik behoor nu tot de Protestantse Kerk in Nederland, een kille staalconstructie zonder dak – maar die gelukkig de blik naar boven vrijlaat, op Christus als Heer van zijn wereldwijde kerk waarin ruimte voor alle volkeren is.

Dat halfjaar Zagreb heeft gemaakt dat ik me bijna fysiek benauwd voel als ik politici opnieuw het 'Volk', of 'onze cultuur' hoor verheerlijken. Alleen al het woordje 'onze' maakt me al benauwd. (Ik voelde die benauwdheid al toen ik in de voorbereidende papers voor deze conferentie de woorden 'onze "eigen gemeenten"' las. Gelukkig stond het tussen aanhalingstekens, wat op enige relativering duidde. Het geloof in God zou ons huiverig voor dergelijke bezittelijke voornaamwoorden moeten maken. Wat is er van 'ons' als het over Gods gemeenten gaat?) Terug naar het volk en 'onze' cultuur. Ik heb dat al eens gehoord en wil het niet opnieuw horen. In de tweede kamer niet en nergens niet. Bijbels gezien is er maar één volk dat zich Gods volk mag noemen en dat is Israël. Maar zodra men zich erop laat voorstaan dat men tot dit volk behoort, krijgt men te horen dat God zelfs uit stenen Abraham kinderen kan verwekken (Matth. 3:9). Als dat voor Israël zo al ligt, waarop kunnen *wij* ons dan nog laten voorstaan?

'Er is geen Nederlands evangelie,' schreef Jan Koopmans in 1940. 'Er is een Evangelie v o o r Nederland (eveneens t e g e n Nederland!) – maar dat is geen ander Evangelie dan dat voor welk land ter wereld ook.' Een vrij Nederland 'mogen' wij 'nooit anders (...) zien dan als een t o e g i f t van Gods geduld, een stukje orde en licht rondom het houden van Gods geboden. Ons is opgedragen de prediking niet van de toegift, maar van de genadegave Gods. Waar die geloofd en gehoorzaamd wordt, daar kunnen blijken van Gods goedheid "toegeworpen" worden, die zelf niet onmiddellijk de stof der prediking zijn' (*Nieuwe postille*, Nijkerk 1940, 10ev.). Een theoloog die – toen alles aan het 'Volk' werd opgeofferd –

helder bleef denken vanuit het evangelie. Het proefschrift dat Niels den Hertog over hem schreef kan ik iedereen aanbevelen (C.C. den Hertog, *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans*, Utrecht 2018). Juist op tijd verschenen om ons ook nu bij de les te houden.

Naast het 'Volk' is er de 'Veiligheid'. Ook al zo'n woord dat zielen in zijn ban kan houden in tijden dat men het gevoel heeft de controle kwijt te zijn. Stap voor stap worden beginselen als gelijkheid voor de wet en het recht op privacy aan de veiligheid opgeofferd. 'Dan moeten we de wet veranderen' lijkt na een incident bij bestuurders de standaardreflex te zijn geworden. Men schijnt niet te beseffen dat men daarmee zijn eigen rechtssysteem ondergraaft. Als men na ieder verdrongen kalf een put dempt houdt men een het eind geen drinkwater meer over.

Machten – we roepen ze zelf in het aanzijn, maar daarna beheersen zij *ons*, stellen eisen, vragen offers, zelfs het offer van ons geloof en van onze menselijkheid als het erop aankomt, en van mensen *levens*, want de eisen die de machten stellen zijn onverbiddelijk.

veel bloed op getallen gemorst

maar niet één lijk belast het geweten –

dichtte Lucebert. 'Morgenland' heet het gedicht, het beloofde land waarin wij leven. (Uit: *Van de roerloze woelgeest*, Amsterdam 1993, 51.)

Tot nog toe heb ik gesproken over wat wij als machten *ervaren* – tenminste, hoe *ik* het ervaar, al heb ik geprobeerd met de hulp van Luther ook een gedeelde *geloofs*ervaring te vertolken. Helemaal subjectief is het dus niet. Wat Luther over goed en fout vertrouwen zegt blijft waar, waar we ons vertrouwen ook aan geven. Zelfs Gods wet kan een 'god naast God' worden, zoals het Nieuwe Testament ons laat zien.

Toch is het niet zo eenvoudig de ervaring dat machten ons leven beheersen te verbinden met wat we over 'machten' lezen in het Nieuwe Testament. Zowel bij Petrus als bij Paulus lezen we dat 'engelen, machten en krachten', of 'alle overheid, macht, kracht en heerschappij' en 'alle naam die genoemd wordt' in 'deze wereld' en in de 'toekomst' aan de verhoogde Christus onderworpen zijn (1 Petr. 3:22; Ef. 1:21), of dat alles 'in de hemel' en 'op aarde', al het 'zichtbare en onzichtbare', of het nu om 'tronen' of om 'heerschappijen' of om 'overheden' of 'machten' gaat, door Christus is geschapen en aan 'in Hem' zijn bestand heeft (Kol. 1:16ev.), of dat Hij de 'overheden' en 'machten' heeft ontwapend en in triomftocht meegevoerd (Kol. 2:15). Er is meer te noemen maar ik laat het voor nu bij deze aanhalingen.

Het zijn telkens dezelfde woordenreeksen waarmee de 'machten' die de wereld beheersen worden aangeduid. Duidelijk is dat ze zowel op 'geestelijke' machten (engelen, 'goden') betrekking kunnen hebben als op aardse instanties en overheden. Waarschijnlijk werd dat verschil in de tijd dat de apostelen hun brieven schreven nauwelijks ervaren. Een keizer, die zich, omringd door een zwaar bewapende lijfwacht en in vol ornaat, in het openbaar vertoonde, was een figuur uit een 'andere wereld' en een regering is, voorzien als zij is van middelen om haar gezag te laten gelden, weldegelijk een geestelijke macht. Je hoeft maar een aanmaning van de belastingdienst in de bus te krijgen en je *voelt* het. 'Ja, Hij betaalt,' horen we Petrus onderdanig tegen de inners van de tempelbelasting zeggen (Matth. 17:25). Over geestelijke macht gesproken.

Het is ook niet nodig dat we ons bij alle termen die het Nieuwe Testament hier gebruikt een precieze voorstelling kunnen maken voor we ze actualiseren. Dat is ook niet de bedoeling van de opsommingen. Die dienen er enkel toe om duidelijk te maken dat 'alles' wat macht heeft, of lijkt te hebben, aan Christus onderworpen is. Ook de machten die wij zelf in het aanzijn roepen of die wij aan dingen toekennen, zoals aan 'geld' of 'volk' – machten die we ook in het Nieuwe Testament tegenkomen. Maar de apostelen hebben zeker ook aan dragers van aardse macht gedacht. Niet voor niets wordt Christus in Openbaring 'Overste van de koningen der aarde' genoemd (Op. 1:5). In Kolossenzen is de 'wet in voorschriften bestaande' een macht die door Christus aan het kruis werd genageld. ALLES wat macht over ons uitoefent kan onder de 'machten' worden geschaard.

Laten we maar beginnen bij de machten die we zelf in het aanzijn hebben geroepen of waaraan wij macht over ons leven hebben toegekend. Zulke machten kunnen wel weer machten in de hand van andere machten worden die ons door middel daarvan beheersen. Denk aan de 'geestelijke boosheden in de lucht' uit de brief aan de Efeziërs (1:12), machten die het denkklimaat, de geestelijke atmosfeer – om het zo te noemen – vergiftigen en die tegelijk groter dan ons denken zijn. Eerder hebben zij óns denken in hun greep. Een tijdperk of generatie kan in een denkpatroon gevangen zitten dat men misschien zelf geschapen heeft, maar waaruit men met geen mogelijkheid meer lijkt te kunnen ontsnappen als men er eenmaal in zit.

De gedachte bijvoorbeeld dat tijd geld is of dat alles een prijskaartje heeft. Bijvoorbeeld in de zorg, waardoor men het normaal kan gaan vinden dat een terminaal zieke als 'zorgconsument' wordt gezien – een ontmenselijkende manier van denken. Daar moet iets aan te doen zijn, zou je denken. We hebben het immers zelf uitgevonden. Maar als je ziet hoeveel ministers zich al voorgenomen hebben er iets aan te veranderen en daarin vastgelopen zijn, ga je denken dat we erin vastgehouden *worden*. Door wat? Door wie? Door de Mammon? Maar die kennen wij toch ook zelf de macht toe die hij over ons heeft? Of is er iets of iemand anders die ons vasthoudt? Het is niet voor niets dat Jezus ons leerde bidden: 'Verlos ons van de boze?' Enkel een belangeloze daad als die van de barmhartige Samaritaan uit de gelijkenis kan de ban van dit denken doorbreken.

Over het onderwijs valt een vergelijkbaar verhaal te vertellen en over nog vele andere terreinen van het leven. We zitten er midden in. Luisterend naar de Schrift, vooral ook naar die delen die ons om welke reden dan ook *niet* bevallen, rondkijkend in de wereld en lettend op waar ons diepste vertrouwen ligt en door wat voor soort dingen en gebeurtenissen dat vertrouwen gevoed of juist pijnlijk geraakt wordt – dat alles doende en bij het voortdurend doende, krijgen we mogelijk enig zicht op de machten die ons leven beheersen. Maar overzicht over onze situatie zullen we niet krijgen, laat staan greep erop. Omdat we er middenin zitten.

De raad van de apostelen bestaat in simpele aanmoedigen: 'met het (vaste) voornemen van het hart bij de Heere te blijven' (Hand. 11:23), 'in het geloof' en 'bij Gods genade' te 'blijven' (Hand. 14:22; 13:43), en bij het 'woord' waarin ons de genade wordt aangezegd (Hand. 20:32). Daar wordt de waarschuwing aan toegevoegd dat wij 'door veel verdrukkingen heen moeten om het koninkrijk van God binnen te gaan' (Hand. 14:22). Met deze paar woorden vat de schrijver van Handelingen het pastoraat van de apostelen samen en je kunt de vermaningen in de nieuwtestamentische brieven als een uitwerking van deze eenvoudige raadgevingen lezen. En waarom niet die van het hele Nieuwe Testament, en als we toch bezig zijn: van *alle* geboden uit de Bijbel? Het draait toch allemaal om de woorden 'Ik ben de HEERE, uw God'? Je kunt het allemaal lezen als een aansporing om bij de Heere, in het geloof en bij Gods genade te blijven, en bij het Woord dat ons zijn genade aanzegt, en om dat vooral te doen als verdrukkingen ons overkomen.

Bij de voorbereiding op deze conferentie merkte ik dat het moeilijk was om helderheid te krijgen over wat er volgens de organisatoren mis is. Langzaam maar gestadig teruglopend kerkbezoek en de kennelijke onmogelijkheid daar iets tegen te doen. Een gevoel van leegte dat je in de kerk kan overvallen en wat de boodschap betreft: een gevoel van schijnbaar of misschien wel werkelijk relevantieverlies. Maar als je het preciezer wilt omschrijven blijkt dat moeilijk. De ervaringen, ook binnen één gemeente, zijn verschillend. Niet iedereen heeft moeite met hoe het gaat. Wel wordt de ervaring van een algemene moeilijk te stuiten neergang in het kerkelijk leven door velen gedeeld, en het moedeloos makende van de vergeefse pogingen dat neergaande tij te keren. Uitzonderingen daargelaten, want niets geldt hier algemeen.

Zelf denk ik dat de moeite die het ons kost om – ook kerkelijk – greep op onze situatie te krijgen essentieel is. Die moeite dwingt ons om te *geloven* en het goede van God en van zijn genade te verwachten en van Christus dis zijn leven voor ons gaf. Dat waar het in ons leven om gáát brengen wij niet tot stand, het *overkomt* ons, leerden de Dordtse vaders ons maar het kost ons moeite om vanuit die gedachte leven – laat staan er vrolijk uit te leven. De ellende is dat wij controle over onze situatie willen hebben maar zelfs onze persoonlijke zaligheid hebben wij niet in onze hand. Dat God recht doet is belangrijker dan dat ik zalig wordt en dat recht heeft ook voor het leven van volkeren en mensen onderling consequenties. Daar zit ook een vreugdevolle kant aan: wie Gods recht boven zijn zaligheid heeft leren stellen kán niet verloren gaan want Gods recht is zijn enige vreugde.

De vraag naar de controle wordt er dan een van het tweede plan en met vreugde zie je dat God zijn evangelie zendt 'tot wie Hij wil en wanneer Hij wil', om het met de woorden van de Leerregels te zeggen, en dat Hij ook zelf zorgt dat dat evangelie weerklank vindt, en dat dikwijls bij mensen die we – omdat we net iets te hoog zaten – niet zagen. Controle hebben we dan niet meer en hopelijk *willen* we die dan ook niet meer hebben. Dan begrijpen we ook waarom elk van de hoofdstukken van de Leerregels uitloopt op de lof van Gods genade.

Ik denk dat onze moeite om greep op de situatie te krijgen wel eens zo essentieel zou kunnen zijn. Het zou wel eens essentieel voor ons heil kunnen zijn dat we tot passiviteit worden *gedwongen*.

Ik herinner me een preek van Roel Bosch, dominee in Zeist. De aanleiding was triest. Hij sprak bij de uitvaart van iemand die mij dierbaar was en die zichzelf het leven had benomen. De preek was uit Markus 6, vers 45 en volgende: de geschiedenis van de storm op het meer, een lievelingsverhaal van de betrokkene die een verwoed zeezeiler was. Voor collega Bosch op het verhaal inging las hij – voor een publiek dat voor meer dan de helft uit niet-gelovigen of in ieder geval niet kerkelijken bestond – artikel 17 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis: over de goede God die uit de hemel neerkomt en achter de mens aangaat die 'al bevende' voor Hem op de vlucht gaat. Iedereen voelde het: dit gaat over de overledene. Over de vitaliteit van de gereformeerde traditie gesproken.

En toen het verhaal. Ik geef mijn eigen kanttekeningen met op de achtergrond wat ik mij van de preek herinner. Wat mij is bijgebleven is dat Jezus zijn leerlingen 'dwong' sloop te gaan en voor Hem uit naar de overkant te varen. Het is dus Jezus zelf die ze het water op stuurt waar ze straks door tegenwind overvallen zullen worden. Het scheepje met de leerlingen stond voor de kerk in de preek.

Als Jezus de leerlingen het meer heeft op heeft gestuurd gaat Hij zelf 'de berg op om te bidden', vertelt Markus. Kennelijk was dat voor Jezus een vertrouwde plek: 'zijn' berg. Intussen is het scheepje met de leerlingen midden op het meer beland terwijl Jezus 'alleen op het land' is, zoals Markus uitdrukkelijk vermeldt, als om de afstand te benadrukken die er op dat moment tussen Hem en de leerlingen is. Jezus boven, de leerlingen roeiend op het meer – opnieuw een beeld van de kerk.

Maar Jezus' blik overbrugt de afstand. Jezus 'ziet' dat de leerlingen 'zich pijnigen om vooruit te komen', want ze hebben tegenwind. Jezus' gebed lijkt met zijn blik samen te vallen. Hij bidt voor óns daar boven en ziet ons als we tegen tegenwind oproeien.

Omtrent de vierde nachtwake – ergens na drieën: heeft Hij hen een tijdje in de tegenwind gelaten? – gaat Hij naar hen toe, over het water wandelend, van zins hen voorbij te lopen zodat Hij voor hen uit kan gaan. Maar de leerlingen denken een spook te zien.

Wij geloven in de reële tegenwoordigheid van Christus maar Hij is ons op zijn tijd en wijze nabij en wij herkennen Hem niet – omdat onze blik door angst is vertekend.

Ze 'zetten het op een schreeuwen' als ze Hem zien, staat er. Een 'Heere, red ons', zoals toen ze de eerste keer in de storm zaten, komt deze keer niet uit. Enkel een schreeuw. Een schreeuw – dat is het gebed van iemand die niet weet wat hij bidden moet, de spontane uiting van iemand die de controle kwijt is. Dat is óók de kerk, hoor ik mijn collega nog zeggen, dat je enkel nog kan schreeuwen omdat er voor je nood geen woorden meer zijn. – U begrijpt hoe waar dat toen in die kerkdienst was. – Maar het is ook een beeld van de kerk, zei mijn collega. En daarachter zit weer de Heilige Geest die voor ons bidt met 'onuitsprekelijke zuchtingen' (Rom. 8:26). Gods is ons nabij maar anders dan wij denken. Daar zit niets triomfantelijks aan.

Pas als Jezus gaat spreken komt er rust. 'Heb moed! Ik ben het. Wees niet bang,' horen we Hem zeggen. 'Ik ben', 'Ik ben er' kun je de middelste woorden ook vertalen: de Naam van Israëls God. Hier hebben we meteen ook de hele inhoud van wat we in de verkondiging hebben door te geven: dat Hij ons ziet en dat Hij bij ons is en dat wij niet bang hoeven te zijn – voor Hem niet en voor de golven niet want Hij is Heer over de machten.

Niet dat de leerlingen er meteen gerust op zijn. Zelfs als Hij bij hen in het schip gekomen is en de wind is gestild zijn ze niet blij maar 'verbijsterd'. Het spoort nooit helemaal tussen ons gemoed en de inhoud van het evangelie. Ook van onze spiritualiteit laat zich geen succesverhaal maken.

Maar het scheepje kómt aan de overkant en daar worden weer vele zieken genezen. Gods werk gaat door alles heen door.

Ik sluit af met nog een verhaal van Rudy Kousbroek. In de tijd dat de Molukken geteisterd werden door twisten tussen christenen en moslims, haalt hij een herinnering op aan een kerkdienst die hij ooit op het Molukse eiland Banda meemaakte:

'Ik heb een keer een dienst bijgewoond in de 17^e-eeuwse kerk op het eiland Banda, de kerk die nu verwoest is; de dominee, die nu vermoord is, preekte over stand houden in de aanstormende branding. Een verbijsterend mooi zingende gemeente hief daarna Psalm 44 aan, vers 12: 'Gij geeft ons over als schapen ter spijze, en Gij verstroot ons onder de heidenen.' (*Opgespoorde wonderen*, 88.)

Dat is nog iets anders dan wat wij meemaken.

Kousbroek is hier aan alle ironie voorbij en de beker koud water die hij deze broeder heeft aangereikt zal zijn loon niet verliezen. (Matth. 10:42.)

Donderdagmiddag 13 juni, ds. C.H. Hogendoorn (die reageert op dr. J. van Eck)

Weg wereld, weg schatten!

Intro

Het is een goede gedachte deze conferentie (mede) in te vullen door nadrukkelijk aandacht te vragen voor de *machten*, een thematiek die James S. Stewart al in 1951 'een veronachtzaamde (een genegeerde) kwestie' noemde binnen de nieuwtestamentische theologie.ⁱ Stewart refereert daarbij aan Gerald Heard die stelde: Newton verbande God uit de natuur, Darwin verdreef God uit het leven en Freud bande God uit de menselijke ziel. Maar wie het Nieuwe Testament leest, ziet meteen dat er wel degelijk sprake is van geestelijke machten en boosheden in de lucht, die het voorzien hebben op het heilswerk van Christus en de positie van de gelovigen in Hem. Want – zo stelt Miskotte in een preek over Markus 1:24 (de bezetene in Kapernaüm): 'Jezus schijnt waarlijk de wereld bezéten te maken. Waar Hij is, daar verschijnen plotseling die bezetenen en komen met hopen samen (...) het openbaart zich dáár waar Gods Woord is verschenen én verdróngen.'ⁱⁱ

(...)

Dr. Van Eck geeft ons een rake lezing, die veel stof tot nadenken geeft. Ernstig, scherpzinnig en hier en daar gekruid met enige luim, hoewel ik de luim ook als ernst beleefde.

Aangrijpend is het verhaal van Rudy Kousbroek, waarmee Van Eck begint. Inderdaad: een kerk die WO II 'overleeft', maar nu toch is 'gesneuveld' (met excuus voor de woordkeus!). Nu staan de meeste van onze kerkgebouwen nog wel overeind, maar ze worden wél steeds leger. Het is aangrijpend hoe de middagdiensten op de zondag de laatste jaren een geweldige kaalslag hebben doorgemaakt. Wat zit daar nu achter? De voorbereidingscommissie vroeg me een eerste reactie te geven op het verhaal van Van Eck, met daarbij liefst 'een actuele toepassing naar het gemeentelven nu'.

Ongemak en belofte

In toenemende mate voelde ik me in de afgelopen dagen ongemakkelijk bij deze taak. Het is zoals Van Eck zelf ook zegt: Waar je middenin zit, heb je het minst overzicht. Je wordt - of bént zelfs al! - ergens in meegenomen, en zulke dingen besef je altijd te laat. Of, nóg erger: helemaal niet. Dat wist Berkhof ook al, toen hij in 1952 in zijn *Christus en de machten* schreef: 'De grote vraag is dan ook telkens weer voor de Gemeente, welke machten nú het leven onder hun ban proberen te krijgen. Men ziet dat meestal beter op een afstand dan van dichtbij.'ⁱⁱⁱ

Tegelijk, en dat mag in deze dagen na Pinksteren een grote troost en bemoediging zijn, wil de Heilige Geest ons alles leren (Joh. 14:26). Bonhoeffer schijft in zijn *Brevier* over deze tekst (o.a.) het volgende: '*Tegenover nieuwe vijanden, nieuwe vragen, nieuwe noden heeft de gemeente in de Heilige Geest haar leraar, die haar 'alles leert'. Op geen enkel punt dat voor haar belangrijk is zal de gemeente van onderricht en inzicht verstoken zijn en zij mag zich daarvan verzekerd weten, omdat de Heilige Geest en niet mensenverstand haar leraar is. Daarom zal de kerk in de loop van haar geschiedenis ook nieuwe inzichten ontvangen*'.^{iv}

Machten

Als het gaat over de machten kent het Nieuwe Testament daarvoor een aantal aanduidingen, die elkaar in veel gevallen dekken, of op z'n minst met elkaar samenhangen, waarbij het lastig is om tot een precieze voorstelling te komen. Het gaat erom – zegt Van Eck al vrij snel – om duidelijk te maken dat

‘alles wat macht heeft, of lijkt te hebben, aan Christus onderworpen is’. Dat beaam ik uiteraard van harte, al zouden we in onze bezinning verder geholpen worden wanneer we nauwkeuriger in beeld zouden krijgen hoe Paulus en Petrus over de machten schrijven en denken, om van daaruit verder te komen in het nadenken over de machten die ons hier en nu omringen en bedreigen.^v Is in de Galatenbrief bijvoorbeeld de wet ook niet een macht, en wel in die zin dat wij met de wet in de hand veel voor God menen te (moeten) doen, terwijl Christus er buiten blijft? Met een directe toespitsing naar het leven van de gemeente: staan de dingen die we doen (soms op het activistische af) nog in het kader van de genade? Daar zou, denk ik, nog heel veel over te zeggen zijn – en die bezinning lijkt me (ook) hoogstnodig.

Mammon

Ik haast me nu - omdat mijn focus een praktische dient te zijn - om in te zoomen op een punt waar de lezing van Van Eck mij raakte en waar ik een directe toepassing naar het leven van de gemeente zie. Ik wil graag concreet worden op het gevaar af op tenen te gaan staan. Het gaat erom dat Van Eck stelt dat de Mammon de enige afgod is het Nieuwe Testament die een naam krijgt. En, iets daarvoor noemt hij de boeiende uitleg van Luther over het 1^e gebod. Opvallend genoeg komt de naam Mammon in het Oude Testament nog niet voor; dat gebeurt pas in de intertestamentaire periode. Opmerkelijk is verder dat de naam Mammon teruggaat op dezelfde woordstam als het woord amen. ‘Vanuit dezelfde woordstam spreken de woorden Mammon en amen dus beide van vastheid en zekerheid. De Heere Jezus is de Amen (Openb. 3:14) en de Mammon is de anti-Amen.’^{vi} Nu spreekt de Heere Jezus Zelf over de Mammon, waarbij Hij zegt dat het één of het ander is. Dat gebeurt in de Bergrede als Hij zegt: ‘Verzamel geen schatten voor u op de aarde (...) maar verzamel schatten voor u in de hemel (...) want waar uw schat is daar zal ook uw hart zijn’ (Matt. 6:19-21). En, iets later - als het gaat over ons dagelijkse bestaan - over eten, drinken en kleding: ‘Want al deze dingen zoeken de heidenen. Uw hemelse Vader weet immers dat u al deze dingen nodig hebt, maar zoek eerst het Koninkrijk van God...’ (Matt. 6:32-33).

(...)

Dat verbind ik nu even met de uitleg van Luther (in de *Grote Catechismus*) op het 1^e gebod. Je God is, waar je vertrouwen ligt. Waar je hart aan hangt en op vertrouwt, dat is je God. Dus: Waar geven we ons hart aan? Waar vertrouwen we op? En, zoals Van Eck terecht zegt: Wij menen al snel te geestelijk te zijn om op deze wijze tegen het 1^e gebod te zondigen, maar dan kon nog weleens tegenvallen.

(...)

Nu is de precieze uitleg van de woorden over schatten in de hemel en op aarde (uit de Bergrede) nog niet eens zo makkelijk – en het ontbreekt nu aan tijd om de exegese-geschiedenis van deze Mattheüsteksten door te nemen. De exegeet Ulrich Luz geeft hiervan in het kort een boeiend overzicht, waaruit blijkt dat deze tekst al snel en vaak ‘vergeestelijkt’ werden.^{vii} Ongeveer zo: het gaat niet om rijkdom op zich, maar om de gesteldheid van het hart. Je mag best veel rijkdom hebben, als je er maar niet verslaafd aan bent. Wie echter het Nieuwe Testament verder leest – en dat geldt trouwens ook het onderwijs van Jezus, die herhaaldelijk waarschuwt tegen hebzucht, met als ‘hoogtepunt’ Zijn uitspraak dat het gemakkelijker is voor een kameel om door het oog van een naald te gaan dan dat een rijke het Koninkrijk van God binnengaat (Luk. 18:25) – merkt dat het toch wel heel vaak over geld gaat. Paulus waarschuwt er ernstig tegen. In Kolossenzen 3 vers 5 bijvoorbeeld waar hij de hebzucht afgoderij noemt. Over deze dingen komt de toorn van God (Kol. 3:6). In Efeze 5 vers 5 stelt de apostel dat een hebzuchtige geen erfdeel heeft in het Koninkrijk van God. En ook hier verbindt hij het met de toorn van God (Ef. 5:6). In de 1^e Timotheüsbrief stelt Paulus opnieuw de hebzucht aan de orde. ‘Wie rijk willen worden, vallen in verzoeking en in een strik (...) want geldzucht is een wortel van alle kwaad’

(1 Tim. 6:9-10). En later: 'Beveel de rijken in deze tegenwoordige wereld dat zij niet hoogmoedig zijn en hun hoop niet gevestigd houden op de onzekerheid van de rijkdom, maar op de levende God (...) om rijk te zijn in goede werken, vrijgevig te zijn en bereid zijn om samen te delen, zó verzamelen zij voor zichzelf een schat' (1 Tim. 6:17-19). Voor wat deze Timotheüsteksten betreft: het is nogal opvallend dat de enige keer dat in het Nieuwe Testament het genieten van materiële dingen in beeld komt, dit nu juist gebeurt in de context van een waarschuwing voor rijkdom.^{viii} Daar tegenover staan de teksten die collega Van Eck noemt, namelijk dat God niet de machtigen, of wijzen en aanzienlijken uitverkoren heeft, maar dat Hij uitverkoren heeft hetgeen níets is, dat Hij de armen van deze wereld uitverkoren heeft om rijk te zijn in het geloof (1 Kor. 1:25ev.; Jak. 2:5). Maria zingt toch ook dat God rijken met lege handen heeft weggestuurd (Luk. 1:53)?

(...)

Waarom zeg ik dit nu allemaal? Omdat ik precies díe hang naar geld en goed in de gemeente waarneem. Je kunt natuurlijk naar de samenleving wijzen waar de economie een macht geworden is, en waar alles onderschikt wordt gemaakt aan het geld. En dat is ook zo. Nietzsche stelde al dat bij toenemende afwezigheid van God in de westerse cultuur we God zouden vervangen door geld. Wie echter in de gemeente eerlijk om zich heen kijkt, ziet dat de ban van geld en goed ook 'onze gemeenteleden' bevangen heeft. Er is een m.i. overtrokken hang naar geld en goed, een voortdurend bezig-zijn met het hier en nu. Het is ongelofelijk wat men ervoor overheeft om een welvaartsniveau in stand te houden, liefst nog iets te verhogen. Jonge stelletjes (niet de minste!) zeggen tegen mij: 'Ja, dominee, we willen graag na onze trouwdag een paar jaar wachten met kinderen, want we willen (of moeten!?) eerst samen nog een paar jaar werken. Is dat nu zo erg, dominee?' Ondertussen hebben ze dan een huis gekocht en ingericht, waarvan ik denk: dat had ook best een beetje minder gekund.

(...)

In de christelijke week- of opiniebladen gaat het ontzettend vaak om eten, drinken en kleding. Huisje, boompje en beestje. Maar: deze dingen zoeken de heidenen, zegt Jezus (Matt. 6:32). Neem een stapel *Terdegens* of *Gezinsgidsen* door, en je ziet het! Het *Reformatorisch Dagblad* adverteert op pagina 1 met Van Dam, Van Dam & Verkade. In kerkelijke weekbladen wordt geadverteerd met kopen van huisjes op een vakantiepark, die veel rendement beloven. Zo kan ik wel even doorgaan. Het gaat er – kortweg gezegd – om dat kerkmensen m.i. hun reserve tegenover de wereld hebben verloren, het tijdelijke karakter ervan negeren. Het door Augustinus gemaakte onderscheid tussen gebruiken (uti) en genieten (frui) functioneert niet meer. Het is nu allemaal een ongelimiteerd *fruitio mundi* geworden. Ik overdrijf, ik weet het. En ik weet ook dat Van Ruler niks van het onderscheid tussen gebruiken en genieten moest hebben, maar toch, er is m.i. toch veel 'redeloze liefde tot de wereld' (Calvijn).^{ix}

(...)

En, hiermee peilen we nog iets dieper: is geld niet onze garantie geworden? Stellen we ons niet graag veilig voor de toekomst? Maar is dit dan niet leven onder een ándere heerschappij dan die van Christus? Onze Vader weet (toch) wat we nodig hebben? Of durven wij het met Hem niet te wagen? Ik zou met Luther willen zeggen dat we geld en goed niet onder het 8^e maar onder het 1^e gebod moeten behandelen. De Heere Jezus doet dat ook. 'Geen huisslaaf kan twee heren dienen (...) u kunt niet God dienen en de mammon' (Luk. 16:13). Geld als een afgod dus. Gerichtheid op geld en goed is je reinste afgodendienst. Kenmerk van de afgoden in de Schrift is dat ze vreselijk veeleisend zijn, je totaal voor zich innemen, genadeloos zijn. We hebben ons gebracht onder de macht van het geld. Wie het boekje van collega Van het Goor over de 30-ers in de gemeente leest, ziet wat dat oplevert.^x Waar zijn de rijken in God?

(...)

In het Lukasevangelie vertelt de Heere Jezus de aangrijpende gelijkenis over het huis dat met bezemen gekeerd is (Luk. 11:24-26). Het huis blijft, nadat de onreine geest is weggegaan, leeg. Na verloop van tijd komen er zeven (!) andere geesten wonen, 'meer verdorven' dan de eerste. Wat heeft ons dit te zeggen? Wanneer we de heerschappij en de leer van Christus niet laten gelden, stelt zich een alternatief in de plaats, die een dwingend en totalitair karakter heeft. Zien we dát niet gebeuren? Ik denk daarbij ook aan de geweldige aantrekkingskracht die de media uitoefenen – en niet alleen op de jongeren!

(...)

Durven we als voorgangers hierin leiding te geven? Of hebben het geld en de hebbedingetjes van hier en nu ons ook (al) te pakken? Zijn we op dit punt niet te begripvol naar de gemeente, en gaan we soms niet erg behoedzaam om met de mensen die zich hebben uitgeleverd aan de moderne slavernij? Durven we aan te spreken op verantwoordelijkheid en de afgoden te ontmaskeren? Zijn gemeenteleden zielig of schuldig? Je hoeft niet per se vier keer per jaar op vakantie, de auto mag ook best een slagje kleiner en niemand verplicht je ertoe je kinderen aan alles te laten meedoen. Stel je voor: alles te hebben gewonnen, maar schade geleden aan je ziel!

Nu wil ik hierover niet twisten, maar liever vragen: Hebben wij dan niet in de gaten dat we inmiddels lossen van de Heere leven? Waarom lukt dat 'volharden in de leer van de apostelen en in de gemeenschap' (Hand. 2:42) toch niet? Nog eens: reageren we daar als voorgangers op? Ds. L. Kievit schrijft over Aäron die een gouden beeld voor het volk Israël bemiddelt het volgende: 'Wat spelen priesters vaak een droeve rol. Wat bewijst de kerk de mensen een slechte dienst door zich aan te passen aan hun eisen en wensen. Hij (d.i. Aäron) is tegemoetkomend: de kerk toont begrip voor de situatie. Zo ontstaat het gouden kalf, het teken van de verkapte afval van Israël (...) deze dingen zijn geschreven tot onze vermaning. Tot vermaning van alle priesters, die het zo goed bedoelen, die zo bij de tijd zijn.'^{xi} En als Kievit later schrijft over Mozes die het afgodsbeeld in gruzelementen slaat, zegt hij: 'Gods dienaren verbrijzelen afgoden, het zijn beeldenstormers.'^{xii}

Ja, deze rede is hard. Dat willen (kerk) mensen niet graag horen. Dat ondervond ook Noordmans, toen hij net na de Tweede Wereldoorlog preekte (op 8 april 1945) en daarna schreef (1946) over de zondaar en de bedelaar, naar aanleiding van de gelijkenis van de Farizeeër en de tollenaar én die van de rijke man en de arme Lazarus (Luk. 16:19-31). De zondaar is ons liever dan de bedelaar. De kerken zitten vol zondaren, bij de armen dachten wij liever aan anderen. Wij willen wel genade, maar als zielsaangelegenheid. Geestelijke bedelaars. Niet voor het hele bestaan. Geen Lazarussen.^{xiii}

De wereld verlaten – de doop

Ik moet nodig gaan afronden. Dat doe ik met iets waar ik misschien beter mee had kunnen beginnen: de Heilige Doop. Is de doop niet bij uitstek het zichtbare teken dat we in Gods Rijk zijn binnengebracht, onttrokken aan de boze machten. Moest men in de Vroege Kerk niet daarom de duivel en de zogenaamde *pompeia* afzweren?^{xiv} Voor de vroege kerkvader Tertullianus (in *De baptismo*) is het toewenden naar God een (per definitie) zich afwenden van de wereld en haar schatten.^{xv} Iets daarvan hebben we nog in ons doopformulier overgehouden in het 'verzaken van de wereld'. Doen we dit? Als ik in de gemeente rondkijk, zeg ik: Nee dus. We hebben ons onder een vreemde macht gebracht. Wie zal ons verlossen? Wie kan dan zalig worden?

Jodocus van Lodestein (1620-1677) – een duidelijk vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie, die bezwaar had tegen de formulering van 1^e doopvraag, een sober en gedisciplineerd leven leidde zonder enige luxe, van zijn rijkdom uitdeelt onder de armen, in 1644 als de pest woedt in Utrecht, van bed tot bed gaat, dichtte:

Neem wereld úw schatten;

Gij kunt niet bevatten hoe rijk ik wel ben.

Ik heb alles verloren, maar Jezus verkoren,

Wiens eigen ik ben.^{xvi}

Donderdagavond 13 juni, ds. J.P. Nap

Causerie over de vraag waaraan (in het bijzonder preekfragmenten) ik steun gehad heb in de ademnood van de secularisatie. In 40 jaar predikant-zijn en persoonlijk.

Broeders,

Juist toen mij gevraagd werd om hier een persoonlijk verhaal te vertellen, lazen we aan tafel uit de Bijbel in Spreuken 10:19:

“In de veelheid van woorden ontbreekt de overtreding niet, maar wie zijn lippen inhoudt, is verstandig.”

Uiteindelijk heb ik toch ingestemd om enkele dingen te zeggen. Om hopelijk de broederschap te dienen.

Hoe ben ik door de ademnood van de secularisatie heen gekomen? Hoe heeft die mij geraakt? Wat deed die met mij in de afgelopen 40 jaren? Wat heeft mij geholpen? Welke auteurs?

Zowel ambtelijk als persoonlijk.

Wat ik **wezenlijk** voorop wil stellen is dit: Het is dankzij de trouw van de Heere.

Dankzij de voortdurende voeding door Zijn Woord. En de leiding door Zijn Geest.

Ik zeg het maar in alle kwetsbaarheid: doordat de Geest mij telkens doet zien op Christus Zelf als de Overste Leidsman en Voleinder van het geloof; Die het kruis heeft verdragen en schande heeft veracht, en Die nu is gezeten aan de rechterhand van de troon van God.

Prachtige woorden uit Hebr. 12. >> Welke strijd er ook is, en welke aanvechting ook, Christus is **toch** Overwinnaar.

Laat ik het zo zeggen: het gaat om **het nochtans van het geloof**.

- a. zowel als het gaat om de persoonlijke aanvechting van zonde en zwakheid: **nochtans** is Christus mijn Redder en Zaligmaker.

- b. als ook als het gaat om de aanvechting dat zo velen niet in Hem geloven of van Hem afhaken: **nochtans** is en blijft Hij de Zaligmaker en Overwinnaar. En zal Zijn eeuwig Koninkrijk zegevieren.

Telkens maakte Hij ook mijn belijdenstekst waar:

“Hij Die u roept is getrouw, Die het ook doen zal.”

Aan welke **preekfragmenten** uit onze traditie heb ik steun gehad, zo is de vraag in de uitnodiging voor deze conferentie. Ik heb de vrijheid gekregen en genomen om een wat meer persoonlijk verhaal te houden. [opmerking: de meer persoonlijke noties zijn verschoven naar het interview dat na deze inleiding volgde]

Maar wat mij beslist op de been gehouden heeft (om zo te zeggen) is behalve het levende Woord Zelf, **óók de Heidelberger**. *Ik zeg graag: onze Heidelberger. Die wij **ontvángen hebben**. En waar wij toch achter staan?!* Daarin ligt mijn hart en leven. Met alle lek en gebrek aan mijn kant. Maar met de lijnen die daar getrokken worden kan en kon ik altijd verder. Een prachtige samenvatting van de Heilige Schrift. Ik ben er gelukkig niet vandaan gegroeid, al die afgelopen 40 jaren.

Verder is er niet één bepaálde schrijver, die mij heeft bezig gehouden.

Er zijn de boeken bij de preekvoorbereiding. Calvijn, en waarom zou ik de oude Matthew Henry niet noemen (waar wij op de jeugdvereniging al doorheen ploegden), en W.H. Velema, L. Floor en J.P. Versteeg. Die laatste wil ik nog wel speciaal noemen. Vooral zijn boekje over het gebed in het NT uit 1976³. Daar heb ik wel vele, vele malen naar gegrepen. Ik denk ook aan de ‘uitleiding’ van dat boek met de titel “Is bidden vandaag nog mogelijk?”. Waar hij spreekt over de ‘ademnood’ van het gebed in onze cultuur (pag. 153). Na de behandeling van 4 hedendaagse bezwaren tegen het bidden, zegt hij (pag. 161) m.i. heel kinderlijk gelovig:

“Eigenlijk ligt in de vraag, of bidden vandaag nog wel mogelijk is al een onzuiver element. We hebben er niet van uit te gaan, of voor ons besef bidden al of niet mogelijk is. We hebben er van uit te gaan, dat het bidden ons **geboden** is.” En (pag. 162): “Wanneer we aan de oproep om te bidden gehoor geven, zullen we ook ervaren, dat het bidden -ook vandaag- mogelijk is. (...) We kunnen dat alleen proefondervindelijk ervaren.”

Hij trekt dan een parallel met het geloof zelf en zegt:

“In dit opzicht is het met het gebed niet anders dan met het geloof. Ook wat het geloof betekent is alleen proefondervindelijk te ervaren.”

Ik wil ook **ds. J.J. Knap** nog noemen (1867-1945; en van 1897-1936 Herv. predikant in de stad Groningen). Hij typeert vaak de tijdgeest en werpt daar het zout van het Evangelie in.

Ik lees een passage uit een preek (eigenlijk een Bijbellezing) over de profeet Elia. En wel uit de eerste van een serie. Over 1 Kon. 17:1vv.⁴ (blz. 14-16). Gehouden in 1925.

Knap plaatst eerst Baäl tegenover de Heere (Jehova genoemd) en Elia tegenover Achab en Izebel. Hij zegt:

“ ‘t Waren dus donkere tijden.

Zij doen u in menig opzicht aan onzen eigen tijd denken, want het ziet er somber onder ons uit. Wij mogen de lichtpunten niet vergeten, er is altoos nog stof om God te danken, dat het Evangelie zijn vrijen loop in deze landen mag volgen, en dat de troon niet door een goddeloozen Achab, maar door een vrome vorstin en landsmoeder bezet wordt (1925 ! - Koningin Wilhelmina, JPN). Aan Achab is het te zien, dat de regeerende vorsten, o, zoo licht hun volk medesleepen op de helling, waarlangs zij zelf

³ Dr. J.P. Versteeg, Het gebed volgens het Nieuwe Testament, in serie: Zicht op de Bijbel, nr. 10, Amsterdam 1976.

⁴ J.J. Knap Czn., “Een brandende fakkel”, een bundel Bijbellezingen over den profeet Elia, Kampen z.j. (1925).

afglijden, totdat de zwarte diepte er onder gaapt en er geen redden meer aan is. Omgekeerd gaat er ook een verheffende zegen uit van een gekroond hoofd, dat de vreeze des Heeren kent, en dat zich de belijdenis van Jezus Christus als algenoegzame Zaligmaker niet schaamt.

Neen, wij mogen niet pessimistisch zijn.

Maar toch is er voor de boeteprediking plaats.

Herinnert Israëls afval u niet den afval van uw eigen volk? Gij klaagt er wel eens over, dat velen uit onze dagen van de kerk vervreemd zijn. De bladen schreven onlangs over het "kleinburgerlijk" karakter der gemeente: de voorname standen hebben er op weinige uitzonderingen na mede gebroken, en onze kerken worden hoofdzakelijk door de eenvoudige discipelen des Heeren gevuld. Dit is op zichzelf volstrekt niet minderwaardig: alle zielen zijn voor Gods aangezicht gelijk, en het hart dat onder een werkmanskiel klopt, kan edeler zijn dan dat der rijken en machtigen. Maar wel is er iets ontroerends in, als de meest invloedrijke burgers God en zijn Woord loslaten: zij geven den toon in 't leven aan, en zóó zal het gebeuren, tenzij God het in genade verhoedt, dat de Bijbel al minder onder ons volk gelezen zal worden en dat het gebed in steeds breeder kringen zal verstommen.

Deze afval is echter niet het jammerlijkste verschijnsel.

't Gaat met ons volk den weg van Izebel op, en dát, dát brengt de vromen voor God op de knieën, of Hij zich nog ontfermen mocht. De weg van Izebel is deze, dat de dienst des Heeren door den dienst der zinnen verdrongen wordt. Neen, wij hebben, Gode zij dank, nog geen tempels, die aan den wellust gewijd zijn, maar er gaat toch een strooming door de wereld, die er niet zoo heel ver van af is. In vroeger eeuwen gruwde men voor den eeredienst van het vleesch. Tegenwoordig hoort gij fluisteren, dat het zoo erg niet is, wanneer een vrouw zich vergeet. Men voelt het ongeoorloofde toegeven aan den zinnelust dikwijls niet meer als zonde voor God. Velen leven voort in een roes van lichtzinnigheid. Baäl en Astarte hebben voor het luchtige hart grooter bekoring dan de strenge Jehova met zijn eisch van heiligheid. En de kreet, dat het zalig is zich in ongebondenheid uit te leven, vindt méér weerklank dan Jezus' woord: "Zalig zijn de *reinen* van hart, want zij zullen God zien". Wij glijden af, wij *zijn* al van de heerlijke hoogte der godsvrucht afgegleden; en gaat dit glijden door, wáár zouden wij anders terecht moeten komen, dan in het modderige slijk der zedeloosheid, dat ons nu reeds in vele platen, boeken en geschriften telkens om 't hoofd spat?

Wat kan de zwakke gemeente er tegen doen?

Zij is in zichzelf van gelijken aanleg als de zondige wereld, want ook háár hart is tot alle kwaad geneigd. Is zij echter een Elia, die voor Gods aangezicht staat, dàn is zij niettemin het geweten der wereld. Als levend geweten protesteert zij door haar eigen godsvrucht tegen de zonde. Er gaat dan toch in de verdorven wereld een machtige stem van haar uit: "*Mijn* God is Jehova," en zóó is zij een zout, dat wel bijt in de wonden der samenleving, maar tevens een zuiverende kracht, die haar voor 't bederf behoedt."

Tot zover ds. Knap. - Woorden die de tijd doorlichten. En die de weg wijzen voor een leven in gebed en in heiligheid voor God. Om zo nochtans tot zegen te zijn voor kerk en maatschappij.

Woorden die bij mij overkomen als een oproep om ook in een tijd van 'ademnood' steeds tot Gods heilzaam Woord terug te keren. Er bij te blijven. In bewoordingen van Psalm 130, die mij altijd erg aanspreken:

Ik blijf de Heer' verwachten,

mijn ziel wacht ongestoord:

ik hoop in al mijn klachten

op Zijn onfeilbaar woord.

Wat wil ik tenslotte nog zeggen?

Laten we uit de Bijbel blijven lezen aan tafel. En op andere momenten. En dan kom je op z'n tijd ook dit woord van Christus weer tegen:

“Mij is gegeven **alle macht** in hemel en op aarde.”

En:

“Ik ben **met u** al de dagen, tot de voleindig der wereld.”

Dat zijn óók de dagen, waarin wij “de ‘ademnood’ (...) om ons heen zien”.⁵

Vrijdagochtend 14 juni, dr. F.G. Immink

Robuust gereformeerd

Veerkrachtige en levende orthodoxie in een seculier en multireligieus klimaat

Ter inleiding

De tijden zijn veranderd. Ik ben geboren in 1951 en behoor tot een generatie die op kerkelijk en theologisch gebied grote veranderingen heeft zien voltrekken. Om me heen in de samenleving, in de kerk en in het gezin ontmoet ik een klimaat waarin kerkelijke praktijken en tradities allerm minst vanzelfsprekend zijn. In mijn directe omgeving van gezin en familie kom ik geen frustratie of rebels verzet tegen geloof en kerk tegen. Echter, naast een zekere diversiteit aan geloofsinzichten en kerkelijke binding (van bevindelijk orthodox tot oecumenisch-protestants) is ook de seculiere tijdgeest voelbaar en zichtbaar aanwezig. Sommigen in je naaste omgeving zegt het christelijk geloof weinig. De spanning die dat oproept voel ik het meest intens wanneer ik in de brede gezinskring (we hebben 8 kinderen plus aanwas) op hoogtijdagen bij de maaltijd voorga ik gebed. Het is zoeken en tasten naar woorden om de waarheid van het geloof te verwoorden voor Gods aangezicht.

Laat ik eerst iets zeggen over mijn persoonlijke achtergrond. In mijn kerkelijke en theologische ontwikkeling zijn me twee zaken altijd bijgebleven. Ten eerste **kerkelijk besef**. Ik ben er trots op Hervormd te zijn opgegroeid. Dat bedoel ik niet nostalgisch, maar wel ben ik dankbaar dat ik van jongs af aan in een brede, wat volkskerkelijke bedding ben opgevoed. Het typische van mijn geloofsvorming was wel dat in de thuissituatie het wat brede, kerkelijke verbondsmatige geloofsleven werd doorsneden door de bevindelijke inslag van mijn moeder die gepokt en gemazeld was in der Ger. Gem. in Ned. Wat de plaatselijke kerkelijke gemeente betreft, was er ondanks een zekere diversiteit saamhorigheid en werden zaken niet op de spits gedreven. Het besef dat de kerk geen club van gelijkgezinden is, maar een groter geheel vormt en zich als geloofstraditie voortbeweegt door de geschiedenis is mij steeds bijgebleven. In mijn werkkringen in de kerk en op de universiteit heb ik me

⁵ Verwoording uit de uitnodigingsbrief.

steeds verantwoordelijk gevoeld voor het geheel en heb ik vanuit mijn eigen identiteit in samenspraak en waar het nodig was in tegenspraak mijn bijdrage geleverd.

Ten tweede heeft de beoefening van de theologie bij mij steeds in het spanningsveld van **geloof en wetenschap** gestaan. Ik wilde bewust in de traditie van Calvijn staan, maar niet zonder me rekenschap te geven van de wetenschappelijke ontwikkelingen in de theologie. Kortom, ik heb steeds het besef gehad dat we als protestants theoloog de Verlichting niet kunnen negeren. Tijdens mijn studie en als predikant heb ik vaak teruggerepen op de *Institutie* van Calvijn, verder ben ik vertrouwd met Kohlbrugge, heb ik me verdiept in Van Ruler en werd ik tijdens mijn studie uiteraard onderwezen in Barth. Maar die laatste ging er bij mij niet in als gesneden koek! Het was niet zozeer de povere aandacht voor de *applicatio salutis* in het werk van de Heilige Geest, dat mij aarzelingen bezorgde, maar juist zijn christologische concentratie waardoor in de Godsleer het **ontologisch tegenover** van God de Schepper en de **aseitas** van God onvoldoende uit de verf komen. Ondertussen verdiepte ik me in de theologie en filosofie van de Verlichting en ben ik altijd geboeid gebleven door Schleiermacher. Vooral omdat de antropologische dimensie van het Godsgeloof door hem zo prachtig uit de doeken wordt gedaan. Zonder Schleiermacher kun je het hermeneutisch vraagstuk en de opkomst van de Nederlandse vrijzinnigheid niet verstaan. Mijn grote bezwaar bleef: hier komt in het kielzog van Immanuel Kant het **tegenover van God**, als werkelijk tegenover van de mens, op losse schroeven te staan. Godsdienst blijft besloten in het geestesleven van de mens. De werkelijkheid van de levende God, de schepper van hemel en aarde, die in verbond en verkiezing Zijn gang door de geschiedenis maakt, verdwijnt in feite van het toneel.⁶ Het accent ligt niet meer op God en Zijn daden, maar op de *religieuze ervaring van de mens*. Gedurende mijn vervolgstudie bij de filosoof Alvin Plantinga ben ik daar nog meer van overtuigd geraakt en bij het schrijven van mijn dissertatie heb ik mij toegelegd op de klassieke Godsleer. Maar nu genoeg daarover.

De levende God en het geloof

Bij alle ups en downs in “kerk en theologie” is mij de waarheid van wat ik gemakshalve **bevindelijke orthodoxie** noem dierbaar gebleven. Als ik het kort en bondig samenvat, dan kom ik tot de slotsom dat de gereformeerde orthodoxie mij steeds heeft aangesproken vanwege de levende **Godsbetrekking**. Een zodanige betrekking tussen God en mens dat de drie-enige God daarin de spil is. Kortom: een *theocentrische* geloofsbeleving en een geloofsopvatting waarin schepping, verbond en verkiezing de ruimte bieden om te leven en te geloven.

Laat ik om te beginnen een vroegere theoloog uit eigen kring aanhalen: dr. J. G. Woelderink. Intuïtief heb ik me bij hem steeds thuis gevoeld, vanwege het bevindelijke leven dat in zijn geschriften evenwichtig doorklinkt én vanwege zijn theologische eruditie. Hij heeft niet voor niets een eredocoraat gekregen. In het volgende citaat klinkt het gesprek met de moderne theologie uit de 19e eeuw nog door. Het gesprek met de moderniteit acht ik nog steeds actueel, omdat na het intermezzo van de Barthiaanse theologie in het midden van de 20^e eeuw nieuwe vormen van moderne theologie behoorlijke invloed uitoefenen in kerk en theologie. Denk bijvoorbeeld aan *Op goed gerucht* en publicaties van de gebroeders Ter Linde. Maar het zit ook veel breder. Toen ik in 1993 in het veld van de praktische theologie terechtkwam, merkte ik hoezeer in de academische theologiebeoefening de liberale stroming domineert. In het nu volgende citaat van Woelderink merk je nog iets van de nasleep van de vrijzinnige theologie uit de 19^e en begin 20^e eeuw.

⁶ Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Kant Werke, Band 7, Darmstadt 1975.

‘Wie de bijzondere openbaring in het Woord, dat God sprak, laat vallen en zowel Israëls monotheïsme als de christelijke religie laat opkomen uit een langzame opklaring, zuivering en wasdom van het religieus bewustzijn, kent geen **verbondsbetrekking** tussen God en mens, gelijk de Schrift daarvan spreekt, kent enkel een vaste **zedelijke betrekking**, die uit de tussen God en mens krachtens schepping bestaande levensverhouding voortvloeit.’ (Woelderink⁷)

Even een korte toelichting. In het moderne Verlichtingsdenken werd het religieuze bewustzijn van de mens als kern van de religie beschouwd; wel Godsbesef aan de kant van de mens (religieuze ervaring), maar God als **tegenover** van de mens wordt op zijn best nog perspectivisch benaderd vanuit het subjectieve bewustzijn. Godsdienst werd gezien als menselijk verschijnsel, als cultureel en sociaal fenomeen. Bovendien werd het in de 19^e eeuw nauw verweven met de gedachte van de geschiedenis als voortgaande ontwikkeling van lager naar hoger. Vandaar dat Woelderink het in dit citaat heeft over de ‘wasdom van het religieuze bewustzijn’.

In onze dagen speelt niet zozeer de ontwikkelingsgedachte een rol, maar juist de gedachte dat godsdienst en geloof voornamelijk een *symbolische betekenis* hebben. Godsdienst, zo is de gedachtegang, is verwant aan poëzie; het is een talige verbeelding van een diepe behoefte aan zingeving. Godsdienst ligt op hetzelfde niveau als kunstuitingen: het oefent een **esthetische** invloed uit. Het prikkelt het levensgevoel, maar het gaat niet om waarheid. Godsdienst creëert een voorstellingswereld die ons helpt oriëntatie en houvast te vinden in de wisselvalligheden van het leven. Laat ik, om het duidelijk te maken, een citaat geven van Peter Nissen, *Is dit ook kerk?*. Nissen is van huis uit Rooms-katholiek, maar Remonstrants geworden.

‘In cultuuruitingen, zoals muziek, film, poëzie, beeldende kunst en dans, kunnen we ons een wereld voorstellen die er niet is, maar die wij wel in symbolen oproepen, en die er daardoor ook weer wel is. Zo is het ook in de kerk: daar kunnen we, vooral in de liturgie, dromen van een wereld die er nog niet is, maar wel kan komen. Een wereld die mooier is, liefdevoller en rechtvaardiger. En die droom houdt ons op de been. Dat hebben we nodig.’⁸

U zult zeggen: Nissen is niet voor niks Remonstrants geworden. Zeker, maar die nadruk op de **verbeelding** en op het **symbolische** karakter van de geloofsvoorstellingen kom je heel breed tegen in de kerk. Vaak gaat dat gepaard met een **psychologisering van de heilsfeiten**. Wat dit betreft ben ik ook kritisch op de Amsterdamse school in haar Schrift-verstaan. De concentratie op de Bijbeltekst lijkt op het eerste gezicht aantrekkelijk, maar wordt uiteindelijk losgemaakt van de ‘werkelijkheid achter de tekst’ (Gadamer⁹) en wel op een zodanige manier dat de historiciteit geen rol meer speelt. De Bijbel wordt een literaire grootheid, de nadruk op het literair-filologische verdringt de historische dimensie. Waar, maar niet echt gebeurd.

Maar goed, nu eerst weer terug naar Woelderink. Een ander citaat:

‘Het modernisme [...] kent geen verbond meer, kent ook geen gemeenschap met de levende God, [...] die daaruit opkomt, dat God in zijn vrijmachtig welbehagen **de mens tegentreedt met het woord zijner genade, de belofte des verbonds**, kent dus ook geen geloof, waardoor de belofte des verbonds wordt omhelsd en de gemeenschap met God wederkerig wordt.’ (45)

⁷ J. G. Woelderink, *Verbond en bevinding*, Amsterdam: Ton Bolland 1974, 45.

⁸ *Is dit ook kerk?* Uitgave van de Raad van Kerken, 2019

⁹ Hans-Georg Gadamer, *Waarheid en methode*, 2014, 320.

De aard van het geloof en de geloofsbevinding veronderstellen het tegenóver van God. De grondstructuren van het OT – schepping, verbond en verkiezing – verliezen hun betekenis als God zelf niet de drijvende kracht is. Woelderink:

‘Het verbond laat ons iets zien van de achtergrond van Gods daden, ook van de daad der verkiezing; deze wortelen zo in Gods eeuwige liefde en ontferming, dat in die daad de uitdrukking ligt van een blijvende betrekking tussen God en zijn volk.’¹⁰

Geen wonder dat Van Ruler, wanneer hij schrijft over de bevinding, heel uitdrukkelijk stelt dat ‘Men altijd het tegenóver in de heilsbeleving blijft erkennen.’¹¹ God moet er steeds zelf aan te pas komen. De mens wordt op God geworpen en de historische heilsdaden van God blijven het ankerpunt van het geloof. Dit geloofsinzicht acht ik actueel voor iedere vorm van *bevindelijke orthodoxie*. Bewust noem ik het element van orthodoxie, omdat het *belijden* aangaande God zelf én aangaande de betrekking tussen God en mens essentieel zijn. In die Godsbetrekking is de mens zelf ten volle betrokken (daar slaat ook het woord ‘bevinding’ op), maar het ankerpunt in dat alles blijft de waarheid en de werkelijkheid van de drie-enige God. Dat houdt in dat ik niet iedere vorm van spiritualiteit (en dat geldt ook de evangelische spiritualiteit) bevindelijk zou willen noemen. *We leven in een tijd waarin het ‘voorwerpelijke’ van het geloof wegglipt uit het theologisch bewustzijn.* Dat wordt mede veroorzaakt door de evangelische spiritualiteit en door een eenzijdige heilsordelijk-piëtistische prediking. Bij het ‘voorwerpelijke’ hoort onlosmakelijk het weldoordachte belijden. En het bevindelijke karakter bewaart ons voor een verkeerd soort intellectualisme.

Toerekening en inwoning van het heil

De bevindelijke orthodoxie beweegt zich in de lijn van Calvijn en de Nadere Reformatie. Wat mij daarin steeds heeft aangesproken is de verstrengeling van geloof en leven. Er is zoiets als het *geleefde geloof* en niet alleen het *beleden geloof*.¹² Die twee hangen samen en de mens is er als subject ten volle in betrokken. Het geloofsgoed van Calvijn en de Nadere Reformatie is met me meegegaan, met voortdurend Kohlbrugge als kritische stem op de achtergrond. Er zijn dagen dat Kohlbrugge me lief is, maar gewoonlijk ga ik toch meer in het spoor van Calvijn. Als ik het kort omschrijf is de tweeslag van de *toerekening* en de *inwoning* van het heil belangrijk voor het verstaan van het geloof. De bevindelijk gereformeerde aandacht voor het inwendig getuigenis van de Geest brengt met zich mee dat er aandacht is voor de *gestalte* die het geloof aanneemt in het leven. Juist op dat punt luistert het dan heel nauw: Hoe voorkom je dat de gelovige of de wedergeboren mens in het middelpunt komt te staan? Kohlbrugge blijft een goed tegenwicht vanwege de radicaliteit van de rechtvaardiging van de goddeloze als forensische daad van God: de gerechtigheid van Christus wordt ons toegerekend.

Toch is een beroep op Kohlbrugge in het krachtenveld van de moderne theologie na de Verlichting niet toereikend. Vanwege de terechte beklemtoning van de subjectiviteit en de individualiteit dreigt het besef van het goddelijke Tegenover, van het objectieve, van het “voorwerpelijke”, van de heilsfeiten schuil te gaan. Juist omdat de bevindelijke traditie oog heeft voor het subjectieve (het *in nobis*) is er het voortdurende gevaar dat het *extra nos*, de heilsfeiten, het objectieve – de verankering in de heilsdaden van de drie-enige God – naar de achtergrond schuift. Dat gevaar wordt tegenwoordig versterkt door de invloed van de evangelische beweging en de Pinstkerken.

Er is niets op tegen om het geloof als een betrekking tussen God en mens te zien (ik gebruik toch liever het woord ‘betrekking’ dan ‘relatie’), maar dan moet wel duidelijk zijn dat het om een ***asymmetrische***

¹⁰ G. J. Woelderink, *De uitverkiezing*, Delft 1951, 49.

¹¹ A. A. Van Ruler, *Theologisch werk*, deel III, 1971, 48.

¹² F. G. Immink, *In God geloven*, Zoetermeer 2003, 52-76.

verhouding gaat. Dat zit niet alleen opgesloten in de noties van schepping, verbond en verkiezing, maar treedt ook duidelijk naar voren in het *zondebegrip*. De mens wordt ons uitgetekend als degene die in opstand komt, die tegen God rebelleert – in zelfingenomenheid en zelfverheffing. Dat is een dodelijk en heilloos spoor en de Bijbelse geschiedenis tekent ons een ‘machtsstrijd’ tussen de God die levend maakt en de mens die zich met een dodelijke drang van God wil verwijderen. In het OT komt steeds duidelijker naar voren dat de redding van de rebellerende mens alleen maar gewaarborgd wordt door de verkiezende liefde van God: ‘Hoe zou Ik u prijsgeven, Efraïm, u uitleveren Israël?’ (Hos. 11:8) Je zou kunnen zeggen: Gods verbondsgeschiedenis wordt in het OT gaandeweg een lijdensgeschiedenis. God is aanwezig in het lijdende Israël, in de lijdende knecht. God is zelf aanwezig in de weg van Jezus, de Zoon van God. De eenheid en de verhevenheid van God treden (in de ontwikkeling van de oudtestamentische teksten) steeds nadrukkelijker op de voorgrond. Juist daarin komt tot uiting dat de redding en verlossing in God zelf verankerd liggen. Uiteindelijk draait het om het **God-zijn** van de HEERE God. Zodra je de waarheid hiervan inziet, besef je dat God de spil is en dat de mens het beeld van God is, het voorwerp van verbond en verkiezing, de rebellerende tegenspeler. De eigenheid van het geloof ligt dus hierin, dat God in verbond en verkiezing Zijn tegenover opzoekt, naderbij komt tot in de vleeswording van het Woord toe. Het geloof in deze God impliceert dat de mens uit het centrum wordt getrokken, *excentrisch* wordt.¹³ Dit betekent niet dat de mens wordt weggecijferd, maar wel dat het geloof theocentrisch is. Het voorwerp van het geloof, de levende God, bepaalt de aard en de structuur van het geloof.

Keren we nog even terug naar de thematiek van de toerekening en de inwoning van het heil. De gedachte achter de forensische rechtvaardigingsleer is, zo zegt Jüngel, dat ‘de zondaar louter en alleen op grond van de hem geheel vreemde gerechtigheid van God, zoals die zich gemanifesteerd heeft in de persoon van Jezus Christus, door God als rechtvaardige geaccepteerd wordt.’¹⁴ Het menselijk subject is louter ontvangend, aangewezen op een extern gebeuren. Maar verandert er effectief ook iets bij de mens? Is er ook zoiets als toe-eigening?

Het tegoed van de Nadere Reformatie en van de ethische theologie is dat de aandacht voor de toe-eigening op de theologische agenda is blijven staan. Juist op dit punt van de antropologische verankering van het geloof zie je steeds de sporen van de tijdgeest. Vanwege de tijd moet ik het kort houden. Zo legt Gunning er de nadruk op dat het werk van de Heilige Geest niet alleen een *doorwonen*, maar ook een *inwonen* in de mens met zich meebrengt. De openbaring van God blijft niet buiten de mens. Je merkt in zijn betoog dat hij aansluit bij het begrip “persoonlijkheid” dat in de 19^e eeuw een cruciale rol speelt in de theologie.¹⁵ Noordmans heeft aangevoeld dat het hier nauw luistert en dat de ethische theologie hier op het randje loopt. Ook Miskotte weet er niet goed raad mee. Gunning zegt (*Het ethisch karakter der waarheid*): ‘Als ik de Schrift opsla, zo spreekt Christus zelf tot mij. Dat zulks in mijn *zelfbewustzijn* geschiedt, maakt dat de zaak tot iets subjectiefs?’ In zijn boek: *Christus de gekruisigde voor ons en in ons*, let op de titel, doet de ‘gesteldheid des harten’ ertoe (Gunning, *Verzameld werk, I, 243*). Het is Van Ruler geweest die de notie van de inwoning theologisch verder heeft uitgediept.

Binnen de kring van de GB is er aandacht gebleven voor de *toerekening* van het heil vanwege de nadruk op de rechtvaardiging van de goddeloze. Wel is de gedachte van de toerekening altijd op gespannen voet blijven staan met een heilsordelijke prediking waarin de wedergeboorte het centrum vormde.

¹³ Immink, *Bidden*, p.23. Feldmeier & Spieckermann, *Menschwerdung*, 2018, 9.

¹⁴ Jüngel, *Rechtfertigung*, 175.

¹⁵ Immink, *Over God gesproken*, 74-81.

Iemand als ds. Boer legde nogal de nadruk op de beleving van het rechtvaardige oordeel van God. Laten we luisteren naar een preekfragment van Boer over Psalm 32.¹⁶

‘Het Woord van God stelt ons onder de doorlichtende ogen van de Heere. Voelt u die ogen van de Heere op u gericht? Hebt u daar geen besef van? Hij ziet tot op de bodem van uw hart. Ook u wordt voor die rechterstoel van de levende God gedaagd. Ook u wordt beschuldigd van veel kwaad. U bent een overtreder! Wellicht wordt u liever gestreeld met het gevoel van een algemene barmhartigheid van God. Maar dit Evangelie is niet naar de mens. Het Woord der Waarheid is vlijmscherp. Groot is de kracht van de Waarheid en zij zal zegevieren. Dat dit woord van oordeel en genade u niet zij een reuk des doods ten dode, maar een reuk des levens ten leven. Schud deze pijn niet van u af, maar dat het bij u kome tot de oprechte belijdenis: Ja Heere, ik ben die man. Voor de heilige God kunt u alleen komen in het boetkleed.’ [...]

Mij valt op dat de toon nogal aanzeggend, voor God schuldig stellend is. De hoorders worden als het ware in het gericht gedaagd. Het is een boodschap die oproept tot boete en inkeer. ‘De Heere daagt u voor Zijn rechterstoel!’ Ik ken echter ook bevindelijke preken die wat dit betreft meer spreken vanuit de geloofservaring van de hoorders. Waar de predikant als het ware van de preekstoel afkomt en naast de mensen in de bank gaat zitten. Het psychologisch inzicht dat gepaard gaat met de kennis van de staten en standen in het geloof – en de pastorale warmte die daarbij hoort – hoor ik in deze preek echter minder doorklinken.

Wel een polemische uithaal naar een andere kerkelijke richting:

‘Dat is de ellende van deze tijd, dat men in een ijtempo van vele kansels zowel belijdenissen van schuld als genadeverkondigingen hoort, dat door de gemeente in een lied in nog sneller tempo beantwoord wordt. Waar is de inkeer, waar is de verbrijzeling van de ziel? Waar is het besef van gezondigd te hebben tegen de levende God? Waar is de omkeer van de ziel naar het enige offerlam Christus? Hoe zal men ooit in de vergeving kunnen roemen, zo de zonde nooit zonde is geworden?’

Je kunt je wel afvragen of dit het gesprek der richtingen in de kerk heeft bevorderd. Bovendien zou hij, om zijn punt duidelijk te maken, beter hebben kunnen wijzen op de invoering van het kyrie en gloria in de eredienst. Maar dat terzijde. Uiteraard is de vraag naar de doorleving van de schuld legitiem. Het is eigen aan de bevindelijke gestalte van het geloof. Toch roept dat ook weer allerlei vragen op. Daar is Boer zich ook van bewust:

‘Is er dan naast het Woord der belofte nog een tweede bron, zegt u? Hier zitten wij in het hart van vele vragen of vraagtekens. Nee, er is geen tweede bron naast het Woord der belofte. Maar nu moet u op één zaak letten, namelijk dat dit Woord der belofte aan uw hart moet toegepast worden en dat gaat niet buiten u om en brengt een schat van bevinding mee. Dat ligt in het wezen en de aard van de beloften Gods. Deze liggen niet in onze hand, maar in Gods hand. God past de beloften toe aan het hart en laat Zich deze beloften nooit door zenuwachtige, gejaagde en grissende mensen uit Zijn hand halen. Hij past deze beloften Zelf toe als Hij er in meekomt en plaats maakt voor Zichzelf in het hart.’

Welke rol speelt de *toorn van God* in het schuldbesef? Als geen ander heeft Kohlbrugge op dit punt scherpe lijnen getrokken. De toorn van God rust op ons, omdat we onverbeterlijke zondige mensen zijn. De gelovige neemt zijn toevlucht tot Christus, maar is en blijft in zichzelf een zondig mens. Volgens Kohlbrugge is de vrome mens arglistig genoeg om zichzelf beter voor te doen, maar daarmee ontstijgt hij het zondige bestaan geenszins. De toorn van God rust op ons, en we worden alleen in Christus

¹⁶ <http://www.passievoorhetevangelie.nl/preken>

behouden van de toorn (Rom. 5:9). 'Wij wekken Zijn rechtvaardige toorn op, doordat wij onophoudelijk niet Hem en de naaste liefhebben, maar het geliefde ik bewieroken.'¹⁷ [...] 'Zijn we niet in de meest eigenlijke zin van het woord moordenaars van God geworden?' (196) Maar diezelfde Wet – en dat is dan typerend voor Kohlbrugge – die ons veroordeelt, 'kan eigenlijk niets anders bedoelen, dan dat wij van deze toorn behouden worden.' (191) 'Want het einde der Wet is Christus, en niet wij.' (193) *Door Hem* en *in Hem* worden wij van de toorn behouden. Kohlbrugge laat uit het OT zien dat alles heen wijst naar Jezus, de Gezalfde, als vervulling van de Wet. Hij is degene die de Wet beoogt en in Hem zijn we behouden van de toorn. Het *extra nos* van de verlossing in Christus krijgt op deze manier maximale aandacht. Als geen ander heeft Kohlbrugge oog voor de structuren en dwarsverbanden in de Bijbel en vervalt hij niet in een louter heilsordelijk lezen van de Schrift.

Uitdagingen van de moderniteit

Wie vandaag de dag de kansel beklimt, dient zich ervan bewust te zijn dat hij het Woord verkondigt in een *seculiere samenleving*. Elementaire geloofsinzichten worden aan alle kanten betwijfeld en de argwaan ten aanzien van godsdienst en geloof is groot. De secularisatie zit in de poriën van onze samenleving en cultuur. Het geloof in God is verre van vanzelfsprekend, eerder onnatuurlijk. De hedendaagse mens is eraan gewend geraakt dat er voor alle dingen een 'natuurwetenschappelijke verklaring' wordt gegeven.

In onze westerse samenleving kunnen we niet om de erfenis van de **Verlichting** heen en dat moeten we ook niet willen. Het is een illusie te denken dat kerk en geloof zich voortbewegen in een bedding die rechtstreeks en ongestoord voortvloeit uit de bronnen van de Reformatie. Cultureel en maatschappelijk dragen we in sterke mate het stempel van de Duitse Verlichting en de Franse Revolutie. Waarbij ik opmerk dat de Duitse Aufklärung diepgaand is beïnvloed door een protestantse geest en daardoor wat milder omgaat met kerk en geloof en ook een minder strikte scheiding hanteert tussen kerk en staat dan Frankrijk doet.¹⁸

De modernisering in de 18 en 19^e eeuw bracht een **subjectivering van de godsdienst** met zich mee.¹⁹ Het blikveld richtte zich op de geestelijke en ethische mens. Het gezag van de Bijbel kwam ter discussie te staan en de uitdrukking "Woord van God" werd discutabel. De aandacht verschoof van het Godswoord naar de religieuze ervaring. In de preekkunde kwam de kanselwelsprekendheid op en kwamen zowel de predikant als de hoorder meer voor het voetlicht. Ik zal u verder niet vermoeien met die ontwikkelingen. Wat ik hiermee wel wil zeggen is dat een levende en veerkrachtige orthodoxie **in haar theologiebeoefening** de ogen niet kan sluiten voor de moderne tijdgeest. Niet met de gedachte dat we daar zomaar een antwoord op hebben. Bovendien moeten we ook verdisconteren dat de Verlichting veel goeds gebracht heeft.

Ik noem nu enkele thema's die diepgeworteld zijn in onze moderne samenleving en die raken aan de zaken van kerk en theologie. Deels kun je ze terugvoeren op de Reformatie, deels op de Verlichting. Ik stip de thema's aan met enkele citaten van de filosoof *Immanuel Kant* wiens invloed we niet moeten onderschatten.

¹⁷ Kohlbrugge, *25 leerredenen*, 187

¹⁸ Hans-Georg Gadamer, *Waarheid en methode*, Nijmegen: Vantilt, 2014, 266. 'In die zin heeft de Verlichting, vooral binnen de Duitse populaire filosofie, de aanspraken van de rede juist vaak ingeperkt en de autoriteit van Bijbel en kerk erkend.'

¹⁹ Immink, *Over God gesproken*, II.4

Mondigheid, redelijkheid en vrijheid zijn kernwaarden geworden.

Kant: 'Verlichting is het afleggen van de mens van zijn, aan zichzelf te wijten, onmondigheid. Onmondigheid is het onvermogen, zonder leiding van anderen, van het eigen verstand gebruik te maken.'²⁰ De gedachte is dus dat we in de vrijheid van het denken de onmondigheid achter ons kunnen laten. 'Het enige dat voor de Verlichting vereist wordt, is *vrijheid*; en wel het meest onschadelijke van alles wat slechts vrijheid mag heten, namelijk dit: de vrijheid om bij alles *openbaar gebruik* te maken van zijn verstand.'²¹ Kennelijk wordt vrijheid gekoppeld aan redelijk inzicht dat algemeen toegankelijk is.

Dat "de vrijheid van een christenmens" een groot goed is, heeft Luther al ingezien in 1520. Dat juist het geloof in God vrijmaakt, dat ziet de verlichte mens echter niet zomaar in. Godsdienst en geloof worden tegenwoordig eerder in verband gebracht met onmondigheid en onderdrukking. Er is dus werk aan de winkel om Bijbels gedachtegoed adequaat te vertolken. Trouwens, de moderne vrijheid, mondigheid en autonomie zijn geen ver-van-mijn-bed-show. Kerkenraadsleden en gemeenteleden zijn mondige mensen. De predikant is "As One Without Authority" (Craddock, 1971). De stijl van voorgaan in de kerkdienst is nu anders dan pakweg 50 jaar geleden. Autoritair optreden en manipulatieve gewichtigdoenerij worden terecht doorgeprikt. Geestelijk gezag moet je verdienen en het moet ontleend worden aan een betrouwbare en zorgvuldige omgang met Bijbel en traditie. Dat is een hele opgave in een cultuur die gekleurd wordt door gelikte media-optredens. Zelf wantrouw ik de persoonlijkheidscultus rond de voorgangers van evangelische groepen. Bovendien is het woord "Bijbelgetrouw" meer dan eens volstrekt misplaatst. Trouwens ook in eigen kring. Wie heilsordelijk door de Bijbel kuiert, ook al gebeurt dat van kaft tot kaft, is daarmee nog niet Bijbelgetrouw.

De secularisatie wordt niet gestopt door de globalisering.

Over secularisatie en religie wordt veel geschreven en door de immigratieproblematiek wordt er ook publiekelijk over gedebatteerd. De aanwezigheid van de Islam heeft de vanzelfsprekende seculariseringsthese (dat de moderniteit de religie liberaliseert en opheft) onder druk gezet. Ook de duidelijke aanwezigheid van migrantenkerken heeft het publieke beeld van de christelijke godsdienst ingrijpend veranderd. Je zou kunnen zeggen dat de *globalisering* naast de *secularisering* is komen te staan. Het heft de voortgaande secularisering echter niet op. De gedachte dat we steeds dieper doordringen in de kennis van de natuurlijke werkelijkheid en dat kennis van God als 'bovennatuurlijke werkelijkheid' onmogelijk is, zit nog steeds diep in de poriën van de samenleving. In dit seculiere klimaat wordt aan de godsdienst wel een plaats toegekend, maar dan wel met het label van ofwel 'fundamentalistisch', ofwel een 'bizar wondergeloof'. De bevindelijke orthodoxie staat voor de uitdaging om zich te distantieëren van beide labels.

Ondertussen is in onze samenleving de seculiere en vrijzinnige denktrant nog steeds dominant. De hoofdgedachte is dat godsdienst eventueel nog enige relevantie zou kunnen hebben op het terrein van de zingeving en de moraal. Wellicht is deze opmerking van Kant onderhuids nog steeds gangbaar: 'Alles wat de mens meent te kunnen doen om voor God aangenaam te zijn, behalve de goede levenswandel, is slechts godsdienstwaan en louter afgodendienst.'²² De wereld is onttoverd en God is slechts een grenservaring. Religie wordt een kracht die het ethische ondersteunt. Tillich zei treffend:

²⁰ Immanuel Kant, 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung', oorspronkelijk verschenen in *Berlinischen Monatsschrift*, Dezember Heft 1784, S. 481-494. 'Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit.' S. 481.

²¹ Kant, 'Was ist Aufklärung?', 485.

²² Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Kant Werke, Band 7 (Hrsg. Wilhelm Weischedel), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, 842.

'Religie is hulp tot zedelijke zelfverwerkelijking.'²³ Tegen deze achtergrond wantrouw ik alle hijgerige plannen in de kerk om 'relevant' te willen zijn. Of het geloof wel of niet relevant is, moeten we overigens ontleen aan de christelijke levensovertuiging en niet laten bepalen door de seculiere samenleving.

Verinnerlijking en personalisering.

De subjectivering van de godsdienst heeft ook gevolgen voor de opvatting over de verzoening in Christus. Dat betreft vooral de gedachte van het *plaatsbekledende lijden* van Jezus Christus. Kant ontkent niet dat de intentie om het goede te doen overwoerd wordt door de 'hang naar het radicale boze', maar persoonlijke schuld is volgens hem niet overdraagbaar. Het kan niet zo zijn dat een 'externe', 'aan mij vreemde' gerechtigheid aan mij wordt overgedragen. Want de schuld is 'geen *overdraagbare* verplichting, die bijvoorbeeld, als een geldschuld [...], op een ander kan worden overgedragen'.²⁴ Het is veeleer zo dat *in een en dezelfde persoon* die omkeer en verandering plaats moet vinden. De plaatsbekleding wordt verlegd **van "buiten" naar "binnen"**. Geen "vreemde" gerechtigheid, maar een nieuwe gezindheid in de mens zelf. Opmerkelijk dat Kant woorden en begrippen uit de Paulinische theologie gebruikt om zijn punt duidelijk te maken. In de gezindheid van de mens komt het tot een radicale verandering, waardoor we zelf zicht krijgen op dat verschil tussen 'oude' en 'nieuwe' mens. Ik vind het opvallend dat in de moderne theologie vanaf Schleiermacher de *wedergeboorte* zo centraal staat. Kennelijk ligt in de wedergeboorte een aanknopingspunt in de empirische werkelijkheid. Het geestelijke en morele leven dat feitelijk aanwijsbaar is, alleen dat telt.

Wat hierbij ook een grote rol speelt, is dat vooral in de 18^e en 19^e eeuw noties als zonde en schuld sterk gerelativeerd werden. De nadruk kwam te liggen op de goede levenswandel, op deugdzaamheid. Jezus werd gezien als inspirerend voorbeeld: Jezus' leven is God welgevallig. Hij is het zedelijk-religieuze voorbeeld dat navolging verdient. De notie van de plaatsbekleding schuift naar de achtergrond. Een Nederlandse theoloog die aan het eind van de 20^e eeuw deze erfenis heeft opgepakt en pogen te verwerken is Berkhof. Volgens hem duidt het woord 'humaniteit' de kern van Jezus' leven aan en hij vult dat nader in met de kwaliteiten 'liefde en vrijheid'.²⁵ Wat ik ondertussen noteer is dat zonde- en schuldbesef beslist geen gemeengoed meer is in kerk en samenleving. Hoe zit dat trouwens in onze kring? Hebben de geestelijke vernieuwing en het morele streven de laatste tijd niet het voortouw genomen?

Verzoening en plaatsbekleding

Tot slot stip ik nog even het onderwerp **verzoening en plaatsbekleding** aan. Als ik een enkele keer voorga in een meer midden-orthodoxe gemeente merk ik aan de reacties dat mijn preek soms kritische vragen oproept. Men weet nauwelijks raad met noties als de toorn van God, met de gedachte van het (cultische) offer, met het verzoenende bloed van Christus en met de plaatsbekleding. Daardoor is ook de notie van de rechtvaardiging van de goddeloze buiten beeld geraakt.

Wat mij betreft komen we hier op een elementair geloofsinzicht. Het is van vitaal belang dat de bevindelijk orthodoxie hier echt *belijdend* orthodox blijft. In de bevindelijke geloofsbeleving spelen de verzoening met God, de vergeving van de zonde en de uitdelging van de schuld een cruciale rol. Deze noties zijn nauw verbonden met de heilsfeiten van kruis en opstanding. Jezus Christus heeft de toorn van God gedragen en voor ons de gerechtigheid verworven. Hij heeft de dood overwonnen, zegt de

²³ Immink, *Over God gesproken*, 76.

²⁴ Kant, *Religion*, 726.

²⁵ H. Berkhof, *Christelijk Geloof*, 295-296.

HC, opdat Hij ons de gerechtigheid deelachtig kon maken. Welnu, in de verzoeningsleer is de notie van de **plaatsbekleding** cruciaal.²⁶ Jezus is *voor ons* gestorven.

Uiteraard moeten we ervoor waken dat de verzoening wordt verstaan als een zakelijk transactie, als een louter cultisch offer, als een formele kwijtschelding van schuld. De offercultus loopt uit op Jezus Christus, de Hogepriester, die als mens de gehoorzaamheid geleerd heeft uit wat Hij heeft geleden (Hebr. 5:8) Hij heeft Zichzelf geofferd (Hebr. 7:28). De toespitsing op de *persoon* van Jezus kleurt de aard van de gehoorzaamheid en daarmee ook de aard van het offer. Maar juist dat offer kun je niet verstaan zonder de notie van de plaatsbekleding en het dragen van de toorn.

Op dit punt moeten we voluit theologisch blijven denken. 'Net zomin als verborgenheid en toorn uit het Bijbelse spreken over God weggelaten mogen worden', beweren de Duitse exegeten Feldmeier en Spieckermann in een prachtige studie over de Bijbelse Godsleer, 'net zomin mag de fundamentele voorrang van Gods toewending boven Zijn afwending buiten beschouwing geraken.'²⁷ Wie het OT leest, vraagt zich inderdaad af hoe de toorn afgewend kan worden? 'Wie kent de kracht van Uw toorn en Uw verbolgenheid, wie weet hoezeer U te vrezen bent?' (Ps. 90:9-11) Voor, tijdens en na de ballingschap hebben de profeten met deze vraag geworsteld. Jeremia klaagt: 'U hebt U in toorn gehuld en hebt ons achtervolgd; U hebt gedood, U hebt niet gespaard.' (Klg. 3:43) Deze donkere Godservaring is verbonden met de ondergang van Jeruzalem: een diepe klacht vanwege de verborgenheid van God. Is God lankmoedig, langzaam tot toorn, of hebben juist de verborgenheid en de toorn de overhand gekregen?

Zonder deze oudtestamentische geloofsworsteling én de *theologische doordenking* die we aantreffen in de profetische geschriften zullen we het evangelie van Jezus Christus niet kunnen verstaan.²⁸ In enkele recente Duitstalige Bijbels-theologische studies komt dat duidelijk voor het voetlicht, met een theologische eruditie die ik in Angelsaksische literatuur node mis. Volgens het Markusevangelie bidt Jezus: 'Neem deze drinkbeker van Mij weg.' 14:36) Jezus Christus, de Zoon van God, ondergaat de Godverlatenheid. Dit kan alleen zo verstaan worden dat Jezus in Zijn lijden plaatsbekledend de verborgenheid van God en de goddelijke toorn draagt.²⁹ Hier passen geen redelijke argumenten of algemeen toegankelijke inzichten. Hier treedt het Godsgeheim naar voren. Hier passen verootmoediging en geloof. In deze Christus ligt ons houvast en ons behoud.

Hoewel noties als zonde en schuld in het geestesleven van de moderne mens onderontwikkeld lijken te zijn, is er genoeg narigheid en ellende in de wereld om weerklank te vinden van de lijdende mens. Het mooie van de Bijbelse geschiedenis en van de weg van Jezus in het bijzonder is dat de menselijke nood als vanzelf aan het licht komt. De mensen besef van zonde en schuld aanpraten, dat lijkt vandaag de dag onbegonnen werk. In de Bijbeluitleg komt het echter als vanzelf mee. Het optimistische humanistische mensbeeld zal vermoedelijk de komende tijd steeds meer afbrokkelen en dan zal het erop aankomen of de Bijbelse grondtonen van ellende en verlossing nog klinken. Tot troost en bemoediging.

²⁶ Immink, *Over God gesproken*, 246.

²⁷ Feldmeier & Spieckermann, *Gott der Lebendigen*, 341.

²⁸ Verg. ook Jörg Jeremias, *Theologie des Alten Testaments*, Göttingen 2015. In en na de ballingschap worden volgens J. oudere teksten met elkaar in verband gebracht, bv. teksten over Gods liefde en Gods toorn, en zo vindt er een theologische doordenking plaats. '*Hier ist das Alte Testament selbst auf dem Weg, eine Theologie in nuce auszubilden.*' 8.

²⁹ Feldmeier & Spieckermann, *Gott der Lebendigen*, 354.

Vrijdagochtend 14 juni, dr. W. Balke (die reageert op de lezing van dr. F.G. Immink)

Reactie Robuust Gereformeerd

Collega Immink en ik, wij kennen elkaar vanaf zijn 2^e studiejaar. Mijn oudste schoonzoon stamt eveneens uit Daarle. In het Saksenland heb ik 11 jaar vertoefd en daar veel geleerd. Wij kunnen elkaar wel een zetje geven. Noordmans, de Friese herenboeren-zoon, gaf Barth een zet inzake de pneumatologie (1926), waar Barth nooit uitgekomen is.

Eerst mijn respect voor Imminks kennis van de moderne theologie en religiositeit en zijn voorzichtige en tastende wijze hoe daarmee om te gaan! In het KNAW-rapport over de religie-wetenschappen, waarin de Godgeleerdheid is ondergedompeld, bevat zéér deplorabele ontwikkelingen. We zijn niet aan de wijzen maar aan de dwazen overgeleverd. *Sol Iustitiae Illustra Nos* op de Utrechtse Universiteit is daarmee een aanfluiting.

En dan nu: *Robuust Gereformeerd*. Origineel en uitdagend. Zelf zou ik eerder zeggen: *Grondig Gereformeerd*. Dat is gegrond in de *Heilige Schrift* en in de kennis

van de *Reformatie*. Daarmee blijven we iets verder uit de buurt van Stanley Hauerwas, de modern doperse radikaal uit de USA.

Om met de deur in huis te vallen: de Reformatie, vooral Calvijn, is volstrekt niet gedateerd, maar volop actueel. Daartoe reken ik ook de rijpste vrucht van de Reformatie: de *Heidelbergse Catechismus*. Daar kom ik straks op terug. Over de *Nadere Reformatie* ben ik sceptischer. Niet wat de inzet betreft. Die is reeds volop bij Calvijn aanwezig. Het gaat Calvijn niet alleen om de hervorming van de *leer* maar evenzeer van het *leven*. Wij moeten Calvijn *ad vivum* [= op het leven gericht] lezen willen wij hem recht verstaan.

In de *Nadere Reformatie* is de *leer* is steeds meer een aristotelisch-scholastisch systeem geworden. Het *leven* is steeds meer *beleven* geworden; de heiliging werd innerlijk. Zodoende ging de reformatorische eenheid van *leer* en *leven* al meer verloren. Dat is een verzwakking. Ondanks de opleving van de kennis van de oosterse talen [Franeker] werd de Schrift tot *loca probantia* voor de starre dogmatiek. De *pietas* raakte verstrikt in de standen en staten van de *ordo salutis*. Men kan het ook noemen: een psychologisering van het geloofsleven.

Terzijde: wat betreft *beleving* of *bevinding*: dit is op zich een goede zaak, een groot goed, mits wij beseffen dat bevinding niet los verkrijgbaar is. Dan zouden we bij de '*Befindlichkeit*' van Heidegger terecht komen. Want het is geen extra op het Woord Gods. Het is de constatering, de beproefdheid (Rom. 5:4), dat het Woord Gods waarachtig en betrouwbaar is. Het levende Woord Gods zelf is bevindelijk.

De bezwaren tegen de narratieve theologie van de Amsterdamse school deel ik ten volle. Daarachter schuilt de Barthiaanse boedelscheiding van Geschiedte en Historie. Echter, ik ben ook niet helemaal gerust op de Utrechtse school. Wat moeten wij met de filosoof van verstand, gevoel en wil? Het gaat om de theoloog van geloof, hoop en liefde.

Tijden veranderen. Maar God blijft dezelfde en ten diepste de mens ook. Het maakt niets uit of je als theoloog leeft voor of na Copernicus. Theologie na Kant of na Auswitsch of na Hiroshyma is nonsense. Theologie rust in de openbaring, in de heilsfeiten; niet in ervaringsfeiten die iedere keer anders zijn en hoe anders die ook mogen zijn, die in wezen op hetzelfde neerkomen: God heeft afgedaan en de mens in het midden. I. Kant met zijn '*Vernunfts-religion*' heeft een zeer nadelige

invloed gehad tot op vandaag toe. Voor ons is het zaak om de huidige tijd goed te verstaan. Daarvoor is goede wijsgerige kennis en scholing dringend nodig.

De verlichting begon niet met I. Kant maar veel eerder. Die kwam reeds mee in de renaissance, bijv. de hang naar astrologie, de atheïsten en de epicuristen in Frankrijk. Calvijn is daartegen scherp opgetreden, bijv. in zijn traktaat over de 'Ergernissen' [*Des Scandales*]. Dit zijn ontwikkelingen en thema's van alle tijden. De reformatie heeft die verlichting deels kunnen tegen houden. De versterkte gereformeerde theologie in de 18^e eeuw was niet meer in staat om de nieuwe vloedgolf te keren van de Aufklärung. De enige die een krachtig Luthers tegengeluid gaf was Johann Georg Hamann, de *Magus van het Noorden*. Hij woonde evenals als I. Kant in Königsberg en zij kenden elkaar persoonlijk.

In de 19e eeuw ontstonden de diverse stromingen: het rationalisme, de gevoelsleer van Schleiermacher, de romantiek. Het Réveil was onvoldoende dogmatisch en ekklesiologisch onderbouwd. De opleving van de Groningse theologie - ook een opwekkingsbeweging - was een naturalistische deugdenleer. De orthodoxie kon met behulp van supra-naturalisme en apologetiek, hoe sympathiek ook, niet tegen Groningen op en helemaal niet tegen het Leidse modernisme op.

Het neo-calvinisme van Kuyper, een pendant van het neo-thomisme, is in de wortel fout. Hij wilde een Réveil organiseren in kerk en politiek. Hij ontwikkelde beginselen: de antithese tussen niet-wedergeborenen en wel wedergeborenen, desnoods verondersteld. Daarmee kon hij uit de weg. Die beginselen werden een deksel op de Schrift. We weten hoe het uiteindelijk vooral met H.M. Kuitert is gegaan. Bavinck, veel sympathieker, had feeling voor de Ethische theologie. Echter hij ging onder het juk van Kuyper door. Na de 2^e druk van zijn dogmatiek verkocht hij al zijn dogmatische boeken. De opening naar de Ethischen is Bavinck altijd trouw gebleven. Dat geeft hem een organische existentialiteit.

J.H. Gunning Jr. had van iemand als Kuyper met de allure en de pretentie van een partijhoofd een innerlijke afkeer: dat vond hij oneerbiedig tegenover het Hoofd der Kerk. Kuyper pleegde naar zijn inzicht verraad aan het eschatologisch gehalte der Reformatie. Gunning ging het om theologie en kerk vanuit de verwachting van de toekomst des Heren; om de kernpositie van Israël in de wereldgeschiedenis; om de betekenis van de Middelaar Jezus Christus voor het zicht op het ware menszijn; om de in deze Middelaar gefundeerde openheid voor de wereld; om de betekenis van het Paasgeloof voor de in de Opstanding van Christus gewekte vrijheid en persoonlijkheid van de mens; om de visie op de gemeente als de woonstede van de Heilige Geest en het daarvan getuigende geloof der gemeente; de belijdenis van de persoonlijke God die mensen doet deelnemen aan Zijn leven; om de concentratie op de levende God, die door Zijn Woord tot ons spreekt; om het apostolair en katholiek karakter van de kerk waardoor het instituut tegelijk ernstig wordt genomen en wordt gerelativeerd. De theologie van Gunning is zeker niet achterhaald. Ik noem dit, omdat de Gereformeerde Bond vroeger vooral door Hugo Visscher nogal kuyperiaans dacht en de existentiële bevinding van Gunning miskende.

Daarmee komen we wat dichter bij huis.

Ds. G. Boer, met alle achting voor zijn persoon; de passie voor G. Boer begrijp ik wel, C. Graafland deed er aanvankelijk ook aan mee; maar deze passie waardeer ik niet, met Immink die ik hierin bijval. Zijn preken met zijn pathos heb ik in m'n jonge jaren gehoord. Ik kan er niets van na vertellen in tegenstelling tot bijv. ds. Abma Sr., waarvan ik mij nog preken haast woordelijk herinner zoals: 'zonder verdrukking geen verrukking'. Nu ik bij Immink enkele citaten van Boer lees, herken ik die preekwijze. Daarvan zeg ik: zo kan en mag het niet. Hij had beter een en ander van Woelderink als belofte-prediker kunnen overnemen.

Ds. L. Kievit was intelligenter, wijsgerig geschoold, uitnemend exegeet en zag veel breder. Hij wilde niet dat zijn preken uitgegeven werden na zijn overlijden. Die waren z.i. tijdgebonden, d.w.z. situatief gericht op zijn eigen tijd. Hoe hij dat homiletisch deed is stellig de bestudering waard. Ze zijn nog te beluisteren. Zijn preken zijn christocentrisch, trinitarisch en doxologisch. Ik herinner mij een preek over het 4^e kruiswoord. Die kon ik na de dienst woordelijk opschrijven. Indrukwekkend. Dat heeft mij voor mijn leven gevormd.

Wat betreft H.F. Kohlbrugge, hij was geen voorloper van Barth. Dr. S. Gerssen heeft dit afdoende aangetoond. Het is dr. O. Noordmans, die dit eveneens gezien heeft, en die naast Kohlbrugge ook het wezenlijke van J.H. Gunning Jr. bewaard heeft. De theologie van Noordmans met de originele uitloper naar de pneumatologie is nog ten volle actueel. Daar wil ik een lans voor breken. Wij hebben Kohlbrugge, Gunning en Noordmans in de Gereformeerde Bond hard nodig met het uiteenvallen van charismatische bewegingen enerzijds en ongezond piëtisme anderzijds. Echter: tegelijk samen met de herbronning op de Heilige Schrift, Calvijn en de Heidelberger.

Zowel in Duitsland als in NL geldt: overal waar de Heidelberger niet meer in ere was, is de geestelijke vitaliteit van de gemeente teloorgegaan. Als onze gemeenten niet meer geestelijk vitaal zijn, hoe kunnen wij dan de komende generaties vasthouden? Dat is het eerste probleem. Daarna komt het tweede probleem: hoe de centrale Bijbelse boodschap te brengen in onze gemeenten die geïnfecteerd zijn door de geest en de liberale leefwijze van de ontkerstende en niet-christelijke wereld om ons heen?

Om het niveau en het gehalte van de Bijbelse prediking te kunnen bewaren is de kennis van de grondtalen en de kennis van de Reformatie een eerste voorwaarde.

In Calvijns theologie is voldoende potentie aanwezig om de uitdagingen met onze tijdgeest aan te gaan. De actualiteit en de progressiviteit van zijn denken en werken staan daar garant voor. Om het met zijn eigen woorden te zeggen: 'Naarmate wij voortgaan en wij moeten ook volhardend vorderen, komen wij als het ware in de daad van de progressie tot een meer nabij, beslist en vaster aanschouwen van Gods aangezicht, en door de voortgang zelf wordt Zijn aangezicht ons zelfs meer vertrouwd' [Inst.III.2.19]. Calvijn is geen systematicus, maar een bijbels theoloog. Het gaat hem niet om de *scientia*, maar om de *sapientia*: de kennis van God en van onszelf. Via de *Institutie* en de commentaren gaat het hem uiteindelijk om de prediking. Zijn prediking is een ware goudmijn, hoe hij deze *sapientia* toepast op de tijdsomstandigheden, en over welk een enorme mensenkennis hij beschikt. Helaas is deze goudmijn voor velen onbereikbaar omdat sinds de 60-tiger jaren de talenkennis, vooral kennis van het Frans teloorgegaan is.

Calvijn heeft zoals gezegd in 1550 zijn beroemd traktaat geschreven *Des Scandales*. Het was toen, dat de reformatie overal stagneerde. Luther was overleden. Lutheranen en Zwinglianen konden elkaar niet uitstaan. In Duitsland was het interim opgelegd. Bucer uit Straatsburg verdreven. Karel V had en passant Konstanz ingepikt. In Frankrijk werden 10 duizenden op brandstapels omgebracht. Kan dat Gods bedoeling zijn dat het zoveel bloed kost. Dat was Calvijns aanvechting, heel anders dan die van Luther. Want Calvijn was rotsvast overtuigd van Gods eeuwige liefde om ons te redden van de zonde en de dood.

Calvijn verstond, dat het niet door kracht of geweld maar door de Geest moet geschieden. Zo voert hij in *Des Scandales* het pleit voor een display, voor een ontplooiing, dat de gelovigen zó zullen leven, dat zij geen ergernissen oproepen of zich aan elkaar ergeren. Het gaat er om dat de wereld ziet hoe lief zij elkaar hebben. Uit de rechtvaardiging vloeit het leven in geloof, hoop en liefde voort. Dat is voor Calvijn bekering, *conversio*, en dan gebruikt hij het woord *fraenum*, breidel of teugel, waarmee men een paard

bedwingt. Die beteugeling bewerkt God door Zijn Woord en Geest en dat is de werfkracht van de prediking van het Evangelie.

En dan komt het echte “skandalon” de rots der ergernis tevoorschijn, waarover Paulus geschreven heeft. Het kruis van Christus, de Jood een ergernis en de Griek een dwaasheid. Een ergernis en een dwaasheid, dat is het kruis van Christus vandaag voor onkerkelijken, Islamieten en multi-religieuzen. En ten diepste ook voor onszelf. Het Evangelie van Christus alleen is de kracht Gods en de wijsheid Gods. Wij leven nu in een wereld waarin de verlichting en ontkerstening steeds meer om zich heen grijpt. De trits van de Franse revolutie: *Liberté, fraternité* en *égalité* zijn elkaar fnuikende alternatieven. Momenteel overheerst de *égalité*, verschrikkelijk. Dat moet in wetten worden vastgelegd van gelijke behandeling. De schoolboeken moeten worden opgeschoond en aan de dictatuur van de geldende ideologie aangepast. Heeft de mens nog een ziel? En een eeuwigheids-perspectief? We leven hier en nu. Is het niet leefbaar meer, weg er mee. Vroeger zeiden ze: Wein, Weib und Gesang. Nu is seks, drugs en genot. Paulus noemt de tijdgeest: *‘laten wij eten en drinken, want morgen sterven wij’* [1 Kor. 15:32]. Dat is Griekse Epicurus, filosoof van het genot. Hij schreef: Zolang wij er zijn, is de dood er niet, en als de dood er is, zijn wij er niet’,

De progressie van Calvijns Schrift-verstaan en prediking is geen voetval voor het evolutionisme en paganisme. Zijn roepingsbesef waaiert uit op vele niveaux. Het is een voortgaan en volgen aan Gods hand in Zijn schepping hoezeer die beduimeld en bedorven is. Door de prediking van Zijn Woord regeert en bewaart God Zijn gelovigen in het rechte pad.

Calvijn zegt over zichzelf en hij stelt zich daarmee samen met zijn hoorders onder het gezag van de Heilige Schrift: *‘Il est vray que ce seroit une trop grande presumption à un homme de monter en chaire, et d’usurper cest office de parler au nom de Dieu, sinon qu’il fust bien exercé en l’Ecriture sainte: mais tant y a que iournallement nous montons en chaire à ceste condition d’apprendre, quand nous enseignons les autres. Estant yci, ie ne parle pas seulement afin qu’on m’escoute: mais il faut que de mon costé ie soye escolier de Dieu, et que la Parole procedante de ma bouche, me profite; autrement malheur sur moy’* [CO 32, 501s.)

‘Het is waar dat het een veel te grote aanmatiging voor een mens zou zijn om de kansel te bestijgen, en zich meester te maken van dit ambt om te spreken in de Naam van God, tenzij hij goed geoefend is in de Heilige Schrift. Maar zoveel te meer is het, dat wij op deze voorwaarde dagelijks de kansel bestijgen dat wij zelf leren, wanneer wij anderen onderwijzen. Nu ik hier sta, spreek ik niet alleen opdat men naar mij luistert. Maar ik moet van mijn kant een leerling van God zijn. En het Woord dat uit mijn mond komt, moet ook mij tot nut zijn. Anders: wee mij!’

Ergo: wie zich in de Franse preken van Calvijn wil verdiepen is welkom bij collega W.H.Th. Moehn, of bij mij in Den Haag. Nog steeds ben ik bezig met de prediking van Calvijn en kom altijd onder de indruk van Zijn diepe Godskennis en geweldige mensenkennis. Praktisch en weg wijzend. Als we zo’n preek gelezen hebben, zijn we helemaal stil, dankbaar en verwonderd.

Ik eindig met wat een van de Zwitserse broeders mij schreef de dag voor Pinksteren. Hij heeft enkele zware operaties achter de rug en er nog een paar voor de boeg.

‘Das Lesen der Predigten von Calvin in Ihrer Wohnung ist eine lang nachwirkende Freude und Stärkung in dieser Zeit, wo die Bindung an Schrift und Bekenntnis immer mehr verloren geht’.

-
- ⁱ James S. Stewart, 'On a Neglected Emphasis in New Testament Theology', in: *Scottish Journal of Theology* 4 (1951 4).
- ⁱⁱ K.H. Miskottte, *Preken en Meditaties, Verzameld Werk 3*, 449.
- ⁱⁱⁱ H. Berkhof, *Christus en de machten*, Callenbach (z.j.), Nijkerk
- ^{iv} Bonhoeffer Brevier, Ten Have Baarn 1963, 214-215.
- ^v Een aanzet hiertoe, naast het artikel van Stewart biedt bijv. Jung Young Lee, 'Interpreting the Demonic Powers in Pauline Thought', in: *Novum Testamentum* (1970 1).
- ^{vi} Zie hiervoor uitvoeriger: J.P. Versteeg, *Bijbelwoorden op de man af*, Kok Kampen 1982, 68-70.
- ^{vii} U. Luz, *Matthew 1-7*, Fortress Press Minneapolis 1989, 393-395.
- ^{viii} Zie: Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Meinema Zoetermeer 2008, 74.
- ^{ix} J. Calvijn, *Institutie III-9-1* (vert. C.A. de Niet); Sizoo vertaalde: 'beestachtige liefde tot deze wereld'. In het Latijn staat er: *belluinum mundi huius amorem simus inclinati* (d.i. een beestachtige / dierlijke liefde tot de wereld).
- ^x J. van het Goor, *Zien wij de dertigers? Samen in de gemeente*, Groen Heerenveen.
- ^{xi} L. Kievit, *Om de eer van Zijn Naam*, Kok Kampen 1983, 10-12.
- ^{xii} Kievit, *a.w.*, 14.
- ^{xiii} Voor de preek van Noordmans, zie: *Verzameld Werk 7*, 331vv.; de (brede) meditatie vindt men in: *Verzameld Werk 8*, 15vv.
- ^{xiv} Voor een levendige beschrijving van hoe de doop in de Vroege Kerk zich in de Paasnacht voltrok, zie bijvoorbeeld: F. van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, Kok Kampen, 327vv.
- ^{xv} Zie: Tertullian, *De Baptismo – Von der Taufe* (Fontes Christiani), Turnhout 2006, 37.
- ^{xvi} Te vinden in de bundel *Uytspanningen*. Het is overigens onzeker of dit gedicht werkelijk door Van Lodestein geschreven, al wordt het hem wel steeds toegeschreven.